

4C(075H)

У73.

КАР. 902

Орусланы А. И.

Къарачай Тил

БАШЛАНГАН ШКОЛГЪА
УЧЕБНИК
ЮЧЮНЧЮ КЛАСС

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК
1968

ОРУСЛАНЫ А. И.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

БАШЛАННГАН ШКОЛГЪА УЧЕБНИК
ЮЧЮНЧЮ КЛАС С

ГРАММАТИКА БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫУ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

ЮЧЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1968

Владимир Ильич Ленин

Ёлюр хар джол,
Ленинни джолундан ёзге,
Ленинизм сауду,
Туугъанды ол ёлmezге!

Ёртенланы Азрет.

Казань, Чувашская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

Школгъа.

Мен барама школгъа
Айырмагъа окъургъа,
Устазымы айтханын
Эринмей толтурургъа.

Ише мен артха къалмам,
Окъуудача барырма,
Школуму бошаргъа,
Усталыкъ да алырма.

Агъач уста болурма,
Не моторну билirme,
Къралыма джарарча,
Джашау джолгъа кирirme.

Байрамукъланы Х.

§ 1. Тауушла бла харифле.

1-чи иш. Окъугъуз.

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
 Балта бла отун джаргъан,
 Юйню кырпычын тизген,
 Къалай насыбды ишлеген!

Кулийланы Къ.

Насыбды

ишлеген

Насыбды, ишлеген деген сёзлени бёлюмлеге юлешигиз.

2-чи иш. Алфавитни тюз окъугъуз. Алфавитни харифлерини атларын тюз айтыгъыз.

Къарачай алфавит.

Аа, Бб, Вв, Гг, Гъгъ, Дд, Ддж,
 а, бэ, вэ, гэ, гъа, дэ, джэ,
 Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк,
 е, ё, же, зэ, и, къысха и, ка,
 Къкъ, Лл, Мм, Нн, Нгнг, Оо, Пп,
 къа, эл, эм, эн, энг, о, пэ,
 Рр, Сс, Тт, Уу, Уу, Фф, Хх, Цц,
 эр, эс, тэ, у, къысха у, эф, ха, цэ,
 Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ,
 че, ша, ща, къаты, ы, джумушакъ э,
 Юю, Яя, белги белги
 ю, я.

Ачыкъ эм къысыкъ тауушланы харифле бла джазадыла. Ачыкъ харифле: *а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.*

Къысыкъ харифле: *б, в, г, гѳ, д, дж, ж, з, й, к, кѳ, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, у, ц, ч, ш, щ, ь* (джумушакъ белги), *ѳ* (къаты белги).

3-чю иш. Бу сёзлени алфавит бла джазыгъыз.

Темир, отун, суу, ёзен, нал, малчы, заман, джер, адам, дауурбаз, хамам, ындыр, эмен, узун, вагон, гара.

Ачыкъ харифле бла башланган сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз. Тюблери сызылгъан сёзлени айырыб джазыгъыз, аланы хар биринде ненча хариф бла ненча таууш болгъанын айтыгъыз.

4-чю иш. Сёзлени алфавит бла джазыгъыз.

Чана, харбыз, щётка, фабрика, тала, сагъат, ёгюз, рама, алма, балий, маймул, от, наныкъ, къазан, кеме, илипин.

Тунакы харифле бла башланганланы тюблерин сызыгъыз.

5-чи иш. Сёзлени алфавит бла джазыгъыз. Басымларын кёчюре, хар бирини магъанасыны къалай тюрленнгенине къарагъыз.

Бурма, алма, тюйме, къыйма, тартма, джыйырма.

6-чы иш. Сёзлени окъугъуз.

Ставрополь, тетрадь, лагерь, январь, февраль, ноябрь, шинель, съезд, объездчик, декабрь, печь.

Джазыгъыз. Къаты эм джумушакъ белги къайсы сёзде

джазылгъанын эсlegung. Сёзлени нени? деген соруугъа джууаб болдура джангыдан джазыгъыз.

Ю л г ю: *лагерь—лагерни, тетрадь—тетрадни.*

7-чи иш. Джумушакъ белгилери болгъан бешишер джаны сёз табыгъыз.

8-чи иш. Классда окъуучулары атларын алфавит бла джазыгъыз.

9-чу иш. Джумушакъ белгиси болгъан сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Аминат суратлары альбомгъа тизди. Элсоветни депутатлары джыйылдыла. Эллеге культура кенг джайылгъанды.

10-чу иш. Январдан башлаб айланы барыны атларын алфавит бла джазыгъыз.

Джумушакъ белгиси болгъан ай атлары тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Сабийле сентябрь айда школгъа джюрюб башлайдыла.

2. Совет Армияда къуллукъ этген джашлагъа письмо джаздыкъ.

Мени эгешчигим апрель айда туугъанды.

11-чи иш. Хапарны окъугъуз. Базыкъ басылгъан сёзлени джазыгъыз. Къалай джазылгъанларын эсге алыгъыз.

Тюлкю бла маймул.

Джаныуарла джыйылыб **маймулну** тамадагъа айыргъандыла. Бир кюн маймулгъа тюлкю келгенди да: „Сен бизни тамадабызса, Мен сени бек **сюеме**, Алтынла асыралгъан джер билеме, барайыкъ“, — дегенди.

Маймул кѳууаннганды. Тюлкую маймулну кѳапханнга келтиргенди да:

— Энди узал да алтынланы кесинг ал,— дегенди. Маймулну узалгъанлай кѳолларын кѳапхан кѳысханды. Тюлкую джанууарланы джыйгъанды да:

— Кѳарачыгъыз тамадагъа. Башы барды, акъымы уа джокъду,— дегенди.

Харифлени джазгъан эм кѳрген этебиз. Тауушланы эшитген эм айтхан этебиз.

§ 2. Сѳзню бир тизгинден башха тизгинге кѳчюрюу.

12-чи иш. Бу хапарны окъугъуз, базыкъ басылгъан сѳзлени бѳлюмлеге юлеше джазыгъыз.

Кѳошда.

Мен ючюнчю **классны** бошадым. Атам мени кѳошха элтди. Кѳошну аллы бла тау суучукъ бара эди. Аны ары джанында **кѳозучукъла**, улакъчыкъла эм **бузоучукъла** отлай эдиле. Алагъа кѳарт Хасан да кѳарай эди. Бир кюн мен кѳозуланы кютерге бардым. Кюн кѳызыуду, кѳк чууакъды. Кѳанатлыла **джырлайдыла**. Кѳозучукъла бир **аналарына** макъырадыла, бир а чапракълы хансдан айырылмай отлайдыла. Башыбызда бир уллу кѳуш кѳрюндю. Чыпчыкъла да тауушсуз болдула.

Джангыз ачыкъ харифле бла кѳуралгъан бѳлюмлени тюблерин сызыгъыз.

Сёзлени бир тизгинден башха тизгиннге бёлюм-
ле бла кёчюрдиле.

*Са-банчы, са-бан-чы, на-ныкъ, те-ре-зе, тере-зе,
те-ре-зе.*

Джангыз ачыкъ харифли бёлюмню не кёчю-
рюрге, не тизгинде кёояргъа болмайды.

13-чю иш. Бу сёзлени бёлюмлеге бёлюгюз. Кёчюрюрге
джарагъанларын бир тизгиннге, джарамагъанларын башха
тизгиннге джазыгъыз.

Колхоз, малчы, алчы, осал, ариу, терк, кёгет, се-
нек, чаллыкъ, орам, тюкен, азыкъ, ёгюз, джерк, кё-
лан, экинчи, машина, байракъ.

14-чю иш. Бу сёзлени бёлюмлеге бёле джазыгъыз.

Москва, Ленинград, Нальчик, Карачаевск, Черкесск,
Халимат, Фатимат, Секинат, Алий, Умар, Эльбрус,
Казбек, Памир, юлле, сенек, чалкъычыла, сабийле.

15-чи иш. Назмуну окъугъуз. Джазыгъыз. Базыкъ басыл-
гъан сёзлени бёлюмлеге бёлюгюз.

Окъуб билим биз алайыкъ,
Къалмайын артха,
Керек кюнде болушурча.
Урунган халкъгъа.

Ара иште, урунууда
Бир киши джетмез.
Джаш тёлюню Ата джурту
Эсинден кетмез.

Байрамукъланы У.

§ 3. Зынгырдауукъ эм сангырау тунакы тауушла.

Тунакы тауушла къарачай тилде былай юлеши-недиле:

зынгырдауукъла: *б, в, г, гъ, д, дж, з, л, м, н, нг, р;*

сангыраула: *п, ф, к, х, т, ш, ч, с, ц, щ.*

Къысыкъла бла сангыраулары кёбюсю бир бирлерине нёгер боладыла. Башында зынгырдауукъланы хар бири кесини тюрбюндеги сангырау бла нёгерди. Нёгердиле:

Зынгырдауукъла: <i>б, в, г, гъ, ж, дж, з, д,</i>
Сангыраула: <i>п, ф, к, къ, ш, ч, с, т,</i>

16-чы иш. Хапарны джазыгъыз. Зынгырдауукъ харифлени тюрбюлерин сызыгъыз.

Биз экскурсиягъа бардыкъ, тебседик эм джырладыкъ. Устаз тауларыбызда ёсген затладан хапар айтды. Нарат, нызы, тал эм къайын тереклени кёрюздю. Къазыб нарат терекчикле алдыкъ. Терекчиклени школну аллында орнатдыкъ.

17-чи иш. Айтымлары джазыгъыз. Тунакы харифлени тюрбюлерин сызыгъыз.

Хасан бла Исхакъ тёртюнчю классда окъуйдула. Бир орамда джашайдыла. Хасанны атасы тахталада ишлейди.

Исхакъны атасы машиначыды. Ала ашхы тенгледиле.

18-чи иш. Бу сёзлеге неси? деген сорууну сала, тюрлендиргиз. Юлгюде кёрюзюлгенча джазыгъыз.

Чабакъ, калак, тилек, кюрек, билек, кѣлек, челек, азыкъ, джазыкъ, ийнек эшек.

Ю л г ю: *чабакъ—чабагъы...*

Сѣзню ахырында *к, кѣ* эки ачыкъ тауушну ара-сында келселе, ала *г, гѣ* тауушлагъа айланыб кетдиле: *сенек—сенеги; таракъ—тарагъы, оракъ—орагъы.*

§ 4. Экиленнген тунакы тауушла.

19-чу иш. Экиленнген тунакы тауушлу сѣзлени тюблерин сызыгъыз.

Коммунист партияны джангы Программасы басмаланнганды. Програмагъа халкъ уллу кѣууанады. Келлик заман джаш тѣлюге артыкъ да кѣууанчлыды. Бюгюннгю тѣлю коммунизмде ишлерикди эм джашарыкъды.

20-чы иш. Точкаланы орунларына тунакы харифле сала, джазыгъыз.

Ю л г ю: кел—келлик, кюн—кюнню,
сал—сал...ыкъ, он—он...у,
ал—ал...ыкъ, къан—къан...ы,
чал—чал...ыкъ, тон—тон...у.

21-чи иш. Эки джазылгъан тунакылары эслегиз, тюблерин сызыгъыз.

Бизни классыбыз эркинди. Кюнню таякълары классны бек джарытадыла. Аллыбызда Ленинни сураты тагъылыбды. Ол урунганлары уллу устазы болгъанын окъугъанбыз. Коммунист партияны Ленин кѣурагъанды.

22-чи иш. Окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз.

Мал... а тау джайлыкълагъа чыкъдыла. Ис... а бла Мус... а къой кютедиле. Ала джал... ыдан бек сакъдыла. Бир ингирде Ис... а къабхан къуруб къайытхан эди. Эртденликде ол барыб къабхан... ы табмады. Бир заманда сора зынгырдагъан таууш эшитди. Таш юсюне чыгъыб къарагъанында, къабхан... ы эследи.

§ 5. Айтым.

23-чю иш. Хапарны окъугъуз, анга ат атаб, джазыгъыз.

Кюн узуннга айланганды. Сыртла кегергендиле. Терекле чагъадыла. Суула боз болгъандыла. Малла джайлыкълагъа кетедиле. Колхозчула тюзлеге чыкъгъандыла. Тракторла джерни сюредиле. Машинала урлукъ ташыйдыла. Школну бачхасында да иш башланганды. Хар класс кесини участогун къазады. Къарылгъач къадалыб кесини уячыгъын ишлейди. Сабан чыбчыкъла учуб келгендиле.

Хапар ненча айтымдан къуралгъанды? Айтым къаллай хариф бла джазылыб башланады? Айтымны ахырында не салынады?

Толу муратны ангылатхан бир не да бир бёлек сёзге **айтым** дейдиле. Айтым **сёздеден** къуралады. Айтым **улла хариф** бла джазылыб башланады.

24-чю иш. Айтымланы бир-бирлеринден айырыб джазыгъыз.

- Хар айтымдан сора тохтагъыз, тауушугъузну аны аягъына алаша эте окъугъуз.

Юрий Гагарин Совет Союзну героюду. Дунияны тегерегине биринчи учхан олду. Пионерле Гагаринни бек сюедиле. Ала аны бойнуна кызыл галстук такъгъандыла. Юрий Гагарин сыйлы пионерди. Ол биринчи космонавтды.

Пионер

Космонавт

25-чи иш. Назмуну окъугъуз. Ненча айтым болгъанын айтыгъыз.

Джашау, джазча, сейирди,
Барабыз джарыкъ джолда.
Насыбны Ленин берди
Аны тутайыкъ къолда.
Биз чыгъабыз урунургъа.
Хар ким джарар джеринде,
Артыкъ ишле къралынгы
Боранында джелинде.

Хубийланы О.

Хар айтымны бир кере окъуй, джазыгъыз. Тюз джазгъан эсегиз, китабха къараб тенглешидиргиз.

26-чы иш. Айтымланы окъугъуз. Ненча айтым болгъанын билигиз. Биринчи айтымда кимни? нени? юсюнден айтылады? Экинчи, ючюнчю айтымлада уа кимни? нени? юсюнден айтылады?

Рамазан Нальчикде джашайды. Исмаил Москвада ишлейди. Поезд сегиз сагъатда келликди. Джер кесини тегерегине айланады. Джерни кюн джылытады. Кечеден эсе кюн джылыды.

27-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Соруула бла скобканы орунларына онг джанындан керекли сѣзлени сала джазыгъыз.

(не?) къагъылды.

(кимле?) классха джыйылдыла.

(ким?) келди.

кѳонгурау

окъуучула

устан.

(не?) башланды.
(ким?) класс доскагъа чыкъды.
(ким?) айтым джазды.

дерс
Лиза
ол

§ 6. Хапарлаучу, кѣлтюртюучю эм соруучу айтымла.

28-чи иш. Айтымланы ангылатыб окъугъуз. Айтымлада не айтылгъанын, ахырларында къаллай белгиле болгъанларын эслегиз.

1. Пионерле Ата джуртну бек сюедице.

Осман къошха кетди. Джылы кюн тийди.

2. Ахмат школдан келдими? Сиз къайсы классда окъуйсуз?

3. Джашасын Коммунист партия! Пионерле, Ленинни иши ючюн кюреширге хазыр болугъуз! Джашасын коммунизм!

Айтымла *хапарлаучу, соруучу эм кѣлтюр-
тюучю* боладыла.

Хапарлаучу айтым бир затны хапарын билди-
реди. Аны ахырында точка (.) салынады.

Пионерле клубха джыйылдыла.

Соруучу айтымда бир зат сорулады. Аны
ахырында соруу белги (?) салынады.

Сен къайсы классда окъуйса?

Кѣлтюртюучю айтымда адамны къууанчы, бу-
шууу ангылашынады. Аны ахырында кѣлтюртюучю
белги (!) салынады.

Джашасын Туугъан джуртубуз!

29-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Хапарлаучу, соруучу эм
кѣлтюртюучю айтымланы айырыб джазыгъыз. Ахырларында
керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Сиз экскурсиягъа барлыкъмысыз Джашасын КПСС Таулагъа къар джауду Кёк къалай тазады Османны кёрдюнгмю Кюн бузулургъа башлагъанды.

30-чу иш. Джазыгъыз, тыйгъыч белгиле салыгъыз.

Джашасын Уллу Октябрь Къымылдагъыз джауб къалады Къалай ашхы адамды ол Чыпчыкъла учуб барадыла Джашчыкъ сууда джюзеди Узейир Хамитни джашымыды Къачан къайтырса Москвадан Ит юреди Бюгюн джылы кюн тиерикди.

31-чи иш. Башындагъы 29-чу ишни айтымларын былай айырыб джазыгъыз:

Хапарлаучу айтымла:

Соруучу айтымла:

Кёлтюртюучю айтымла.

32-чи иш. Назмуну хар айтымын ангылашынырча окъугъуз.

1. Тау хауаны ким тогъуйду

Отча бети кызыарыб?

2. Кавказы тар чатларында

Кимди малгъа къарагъан?

3. Кимди дангыл кёк тюзлени

Бауурларын кючлеген?

4. Тар ёзенле этедиле

Кенг ёмюрню эжиюн!

Чотчаланы М.

Назмуну джазыгъыз. Белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

33-чю иш. Кёлтюртюучю айтымланы окъугъуз.

Дунияда рахатлыкъ джашасын! Джашасын Совет къралыбыз! Пионерле, Ленинни иши ючюн кюреширге хазыр болугъуз!

— Хар заманда хазырбыз!

Хазыр бол!

Хаманда хазырма!

34-чю иш. Айтымланы белгилеге кёре, кереклисича окъугъуз.

1. Келе кир, кечигиб къалабыз! 2. Рахатлыкъ къазауатны хорлар! 3. Исси кюн биз къобаннга джууунургъа барабыз. 4. Къуш улуу къычырыб, къанатларын кеннге джайыб учуб кетди. 5. Хасан темир джолну къатында джашайды. Ол бир рельсаны сыныб тургъанын кёрдю. Галстугун тешиб ёрге кёлтюрдю. Маши-нист поездни тохтатды.

1. Джашасын урунууну суйген совет халкъ! 2. Джашасынла совет алимле! 3. Бизни заман кимге да къанат битдиреди. 4. Къызла, келигиз колхоз тойгъа барайкъ! 5. Джырлагъанлада Соня да бармы эди? 6. Сиз иги ишни башлагъансыз, сау болугъуз. 7. Клубха кёб адам джыйылгъанды. 8. Комсомол къызла, джашла колхоз фермада ишлейдиле.

35-чи иш. Айтымланы окъугъуз, алагъа джууаб джазыгъыз.

Юлгю: *Сен къайсы классда окъуйса? Мен бешинчи классда окъуйма.*

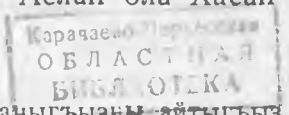
Устазынгы аты кимди?

Классыгъызда ненча сабий барды?

Къайсы джыл туугъанса?

36-чы иш. Хапарлаучу айтымланы соруучу айтымлагъа буругъуз. Тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Аслан бла Хасан шахаргъа бардыла. Ала тюкеннге кирдиле. Тюкенде китабла, карандашла эм линейкала кёб эдиле. Аслан „Аманат“ деген китабны алды. Хасан тетрадла эм пенал алды. Аслан бла Хасан шахардан автобус бла къайытдыла.

Соруучу белгилени нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

§ 7. Башчы бла хапарчы.

37-чи иш. Суратлагъа къарагъыз, аланы тюблеринде айтымланы окъугъуз.

Къызчыкъ окъуйду.

Джашчыкъ джазады.

Биринчи айтымда кимни юсюнден айтылады? Экинчиде уа? Къызчыкъ не этеди? Джашчыкъ а? Айтымда нени юсюнден айтылады?

Джашчыкъ (ким?)—башчы, джазады (не этеди?)—хапарчы. Къызчыкъ (ким?)—башчы, джазады (не этеди?)—хапарчы.

Суратланы тюблеринде айтымланы джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны табыгъыз. Башчыны тюбюне сыз тартыгъыз.

Айтымда кимни, нени юсюнден сѣлешине эсе, анга **башчы** дейдиле.

Башчы ким? не? деген соруулагъа джууаб этеди.

Башчы не этгенин, анга не болгъанын кѣргюзген сѣзлеге **хапарчы** дейдиле. Хапарчыла не этеди? не болду? не этерикди? не боллукъду? деген соруулагъа джууаб этедиле.

38-чи иш. Назмуну окъугъуз. Джазыгъыз.

Совет илму джудузлагъа джолла салсын. Мура-
тыбыз тамам болуб толуб барсын. Ильични памятни-
ги салынсын Айда. Рахатлыкъ тамырлансын хар къа-
лайда!

Семенланы А:

Хар айтымны башчысын эм хапарчысын табыгъыз. Баш-
чыны тюбюне бир сыз, хапарчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

39-чу иш. Айтымланы окъугъуз.

Чапракъла акъдыла. Суула аз болдула. Чапракъла
саргъалдыла. Биченчиле къайытдыла. Окъуу башлан-
ды.

Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбюне бир сыз, хапар-
чыны тюбюне эки сыз тартыгъыз. Башчыгъа эм хапарчыгъа
кесигиз соруула салыгъыз.

40-чы иш. Точкаланы орунларына не этеди? не этди?
деген соруулагъа джууаб болгъан сёзле таба, айтымла къура-
гъыз. Айтымланы джазыгъыз.

Ат... . Ит... . Къанатлы... . Къой... . Джел... .
Суу... . Булутла... . Ийнек... . Бузоу... . Къо-
зула... . Улакъла... . Трактор... .

Башчыны тюбюне бир сыз, хапарчыны тюбюне эки сыз
тартыгъыз. Сыз тартылгъан сёзле айтымда не болгъанларын
айтыгъыз.

41-чи иш. Точкаланы орунларына ким? не? кимле?
неле? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени сала, айтымла
къурагъыз.

Юлгю: *Асият ойнайды.* *Трактор гюрюлдейди.*
... *кюледи.* ... *джазады.*
... *чабады.* ... *сурат салады.*

...	учады.	...	джанады.
...	секиреди.	...	бузлагандыла.
...	улуйду.	...	джауады.

Керекли сёзле. *лампа, кызычкѣ, джашчыкѣ, Асият, трактор, кзуш, ит, Секинат, ат, кѣар, суула.*

42-чи иш. Окъугъуз.

Чегетде (неле?) къанатлыла (не этедиле?) джырлайдыла. (Неле?) Джаныуарла (не этедиле?) джюрюйдюле. (Неле?) Терекле (не этедиле?) чайкъаладыла. (Не?) Наныкъ (не этеди?) битеди. (Не?) Лагеръ (не этеди?) кёрюнеди. (Кимле?) Пионерле (не этедиле?) ойнайдыла. (Ким?) Горнист (не этеди?) чакъырады.

Башында айтымланы не сорууларын, не скобкаларын салмай, джазыгъыз. Хар айтымда башчыны тюбюне бир, хапарчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

43-чю иш. Тюбюндеги суратлагъа къарагъыз. Айтымла къураб джазыгъыз.

44-чю иш. Тюбюнде сёзлени хар экисинден бир айтым къурагъыз. Айтымланы джазыгъыз.

Орады, сюреди, учады, джюзеди, сёлешеди, аэроплан, кеме, трактор, радио, комбайн, автобус, саркъады, кычырады, барады, суу.

Юлгю: *Комбайн орады.*

Хар айтымны ахырында точка салыргъа унутмагъыз. Башчыны тюбюне бир, хапарчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

45-чи иш. Окъугъуз.

Тауланы джаныуарлары.

Таулада кёб джаныуар джашайды. Къашха эчгиле, джугъутурла да джашайдыла. Бёрюле, къабанла къалын чегетде джюрюйдюле. Къоянла хансны теренинде бугъадыла. Борсукъла бла тюлкюле джубуранланы, чычханланы ашайдыла.

Соруулагъа джууаб этигиз:

Таулада неле джашайдыла?

Джайлыкълада неле айланадыла?

Чегетледе неле джюрюйдюле?

Хансла неле бугъадыла?

Джубуранланы, чычханланы неле ашайдыла?

Сиз къаллай айтымлагъа джууаб этдигиз?

Сиз къурагъан айтымла соруучу айтымламыдыла, огъесе хапарлаучу айтымламыдыла?

46-чы иш. Окъугъуз. Кёб точкаланы орунларына керекли кесекчиклени сала, джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны табыгъыз.

Джюзюм бачха.

Совхозну джюзюм бачхасы барды. Бачха джолну джанындады. Джолда машинала джюрюйдюле. Ишчиле джюзюм кеседи... Машинала джюзюмню сахар... та-

шыйдыла. Совхозну джюзюмю ашхы битген... Джы-
яргъа школчула да болушадыла.

47-чи иш. Бу сёзледен айтымла къурагъыз. Айтымланы джазыгъыз.

1. Джашайды, Алий, сахарда.
2. Учуб, чыбчыкъла, келедиле.
3. Ишлейди, къарылгъач, уясын.
4. Джыйылыугъа, Кемисхан, келгенди.

Башчыны тюбюне бир, хапарчыны тюбюне эки сыз тар-
тыгъыз.

48-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны, хапарчыны табыгъыз.

Халимат окъуйду.	Халимат дерсин окъуйду.
Автобус келди.	Автобус Нальчикден келди.
Хыйса къайытды.	Хыйса Ростовдан къайытды.
Суучукъ саркъады.	Тау суучукъ саркъады.

Юч сёзден къуралгъан айтымланы джазыгъыз.

Башчыны тюбюне бир, хапарчыны тюбюне эки сыз тар-
тыгъыз.

49-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны, хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз.

Будайла бишдиле. Комбайнла оругъа чыкъдыла. Сабанла шууулдайдыла. Кёкде булут джокъду. Чыб-
чыкъла уадыла. Пионерле гардош джыядыла. Колхоз-
да будай джыйыу башланганды. Колхозчула бай джашайдыла.

50-чи иш. Окъугъуз. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

Кёк джашнау.

Джайгъы кюн къыздырады. Сабийле кёгет джыяр-
гъа кетгендиле. Кёк джашнады. От чакъды. Элия тау-
уш эшитилди. Къаяла зынгырдадыла. Челекден къуй-

гъанча, джауб башлады. Сабийле терек тюбюне джыйылдыла. Джаугъан тохтады, кюн тийди. Кёкде джанкылыч кёрюндю. Сабийле къуандыла. Ала челеклерин толтурдула. Элге джырлай къайытдыла.

51-чи иш. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала, джазыгъыз.

Чабакъ ... джашайды. Тюлкю ... джюрюйдю. Къойчу ... кютеди. Атчы ... элтеди. Суула ... кшошудыла. Биз ... къурайбыз. Хызыр ... келди, Зухра ... окъуйду. Соня ... этедеди. Темирчи ... ишлейди. Устаз ... кирди. Окъуучула ... турдула.

Керекли сёзле: *ёрге, классха, бычакъ, сурат, назмуну, коммунизм, тенгизлеге, газет, къойланы, атны, джайлыкъдан, сууда, чегетде.*

52-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны, хапарчыны табыгъыз.

Къызыл ийнек бузоууна ёкюрдю. Узакъда улуу тау кёрюнеди. Почтальон къызчыкъ письмо келтирди. Отличник пионерле Артекге кетдиле. Бусагъатдагъы тёлю коммунизмде джашарыкъды. Совет халкъ зауукъда джашайды.

53-чю иш. Айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Кючюгю, Дружок, деген, Алийни, барды.
2. Зейтул, шахтада, Османланы, ишлейди.
3. Тюнене, Ибрахимни, кёрдюм, мен.
4. Орамны, аджир, тору, озду.
5. Адамла, совет, сюедиле, шохлукъну.

54-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Алагъа сёзле кшошуб джазыгъыз.

Экскаватор къазады. Трактор сюреди. Комбайн орады. Аэроплан учады. Кеме джюзеди. Поезд барады.

Ат кишнейди, ийнек ёкюреди. Ит юреди. Къой мангырайды. Бёрю улуйду. Джел урады. Чыпчыкъла джырлайдыла.

55-чи иш. Тюбюндеги сёзледен айтымла къурай, джазыгъыз, артыкъ сёз къалмазча.

Аджир, озду, кюн, эритди, кёк, чарсда, джылы, къарны, Хыйса, кетди, джел, урду, отуннга, сууукъ.

56-чы иш. Бу тюбюнде айтымланы башчыланы, хапарчыланы тюблерин сыза, джазыгъыз.

Пионерлени слёту ачылды. Биз слётха бардыкъ. Шахарчы пионерле джырла джырлайдыла. Элчи пионерле да ариу тепсейдиле.

57-чи иш. Экишер сёзден беш айтым джазыгъыз. Ол айтымлагъа бирер сёз къоша, джангы айтымла къураб джазыгъыз.

§ 8. Айтымда сёзлени келишиулери.

58-чи иш. Скобкала бла сорууланы орунларына керекли сёзле сала, джазыгъыз.

1. Кюнле (неге?) айландыла.	4. (Къаллай?) кырдык къуруду.
2. Къанатлыла (къайры?) кетдиле.	5. Малла (къайдан?) къайытдыла.
3. Терекледе (неле?) саргъалдыла.	6. Школчула (неге?) олтурдула.

Керекли сёзле: *чапыракъла, джылы, джерлеге, кзы хагъа, парталагъа, джайлыкъдан.*

Башчыны эм хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз. Сёзлени санда келишиулерин табыгъыз.

59-чу иш. Бу айтымланы окъугъуз. Джангыз затны юсюнден айтылгъан сёзлени кёблук санда, кёблук санда айтылгъан

сёзлени джангызыкъ санда джазыгъыз. Сёзлеге къошулгъан кесеклени тюблерине сызла тартыгъыз.

Гугук къычырады. Чаука учады. Бузоу отлайды. Машинала келедиле. Къызчыкъла джырлайдыла. Джашчыкъла ойнайдыла. Дерсле башландыла.

60-чы иш. Куплетни азбар этигиз. Китабха къарамай, джазаргъа хазырланыгъыз.

Патчахлыкъны кир къаласын
Кёб кюрешди да, чачды ол.
Джарлы халкъгъа эркинликни
Эшигин кенге ачды ол.

Мечиланы К.

61-чи иш. Айтымны джазыгъыз.

Ахмат бюгюн таудан келди.

Башчыны тюбуне бир, хапарчыны тюбуне эки сыз тартыгъыз.

Мында кёрюнгенча, келишген сёзлени джазыгъыз. Араларына керекли сорууну салыгъыз.

1. Ахмат (не этди?) келди.
2. Келди (къачан?) бюгюн.
3. Келди (къайдан?) таудан.

62-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли кесекчиклени къоша, джазыгъыз.

Къонгурау къагъыл... . Дерс башлан... . Устаз классдан чыкъ... . Окъуучула да переменагъа чыкъды... . Школну аллында оюн башлан... . Сабийле тегерек турду... . Лейла бла Махмут кёзлерин байлады... . Ала бир-бирлерин излеб башлады... . Лейла Махмут... табды. Къонгурау къагъыл... . Сабийле школгъа джыйылды... .

Сёзле айтымда магъаналарына кёре, бир бирлери бла бай-

ланадыла. Сёзлени кыйырларына тюрю-тюрю кесекчикле кышуладыла.

63-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени алларына скобкалада сорууладан сала, айтымланы джазыгъыз.

Рамазан тюлкюню тутду. Осман отуннга кетди. Назир шоферлик окъуйду. Хусей стол ишлейди. Мен Исмаилны кёрдюм. Ракета Айгъа учду. Аслан Хасанны джашыды. Колхоз планны толтурду. Секинат радиолну кърду. Джолну ырхы басды. Малчыла таугъа кетдиле.

Ю лгю: *Рамазан* (нени?) *тюлкюню тутду*.

64-чю иш. Точкаланы орунларына керекли кесекчикленн кыша башха сёзле бла келишдириб джазыгъыз. Кышхан кесеклени тюблерин сызыгъыз.

Класс... джангы окъуучу келди. Аны ат... Ислам эди. Устаз Исламны Роза бла олтурт... . Розаны тетрадарлары таза... . Аны ана... школда ишлейди. Ислам Роза... хапарын айтды. Ала алгын Нарсана... джашагъандыла. Розаны ата... заводну директору болуб ишлегенди. Энди аны совхозгъа директоргъа джибергенди... . Исламны дневнигинде тёрт бла бешден башха отметкасы джокъду.

65-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Соруула бла скобкаланы орунларына керекли сёзлени сала, джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Соня (нени?) окъуйду.	5. Гагарин (неге?) учханды.
2. Мустафа (кимни?) джашыды.	6. Стол (неден?) ишленеди.
3. Кышну (неси?) учрады.	7. Бёрю (неге?) чабады.
4. Хамид (неде?) ишлейди.	8. Сюрюучю (нени?) ёлтюреди.

Керекли сёзле: *тракторда, кзанатлары, бёрюню, сюрюуге, Анзорну, китабны, агъачдан, космосха.*

Юлгю: *Соня китабны окъуйду.*

66-чы иш. Керекли харифлени сала, джазыгъыз.

Джайлыкъда джылкъы отла... эди. Джылкъы...а бёрю...е чабдыла. Джылкъы къач...б башлады. Ала къа...ны башына джетдиле. Шкок атыл...ды. Джылкъы... атланы аллына ёт...ю. Джылкъ... аны ызындан тебре... . Джылкъы сау къ...лды.

Башчыны, хапарчыны табыб, тюблерин сызыгъыз.

67-чи иш. Назмуну окъугъуз.

Ленинни памятниги.

Къолун узатыб джол кёргюзеди.

Джаллау джокъду ол джолдан бизге
Боллукъ джашауну ол билдиргенди,
Талпыб ишлейбиз анга джетерге.

Къарнаш халкъла бирден тизилиб,
Тохтаусуз алгъа барабыз,
Сени къолунгча биз да къолланы.
Бир-бирибизге узатабыз.

Осиятынгы тындыра, партия
Кюнден-кюннге къарыу алады,
Къыйын затла тюбесе аллына
Таукел тюзете барады.

Кетерге ёмюрле, бек кёб кетерле,
Джолунга къырдыш къозламаз.
Сен кёргюзгенча атлагъан халкъны
Не ачы джау да хорламаз.

Байрамукъланы Х.

Айтымлада сёзлени келишиулерине къарагъыз. Базыкъ сёзлени, бёлюмге бёле, джазыгъыз.

68-чи иш. Хапарны окъугъуз.

Кирпи.

Биз уудан къайытыб келебиз. Мен арбадан тутуб, аны ызындан келеме. Тереклени чапракълары акъгъандыла. Джол сары чапракъладан толгъанды. Тюз арбаны чархы озгъан ызда бир къолан зат эследим. Аны къатына джууукъ бардым. Сыртына да чапракъла илиниб, кирпичи чулгъаныб тургъанын эследим. Мен кирпичи къолума алдым. Ол кымылдамады. Кирпини юйге келтирдик. Кирпи юйде джылынды. Ол кымылдай башлады. Мен ангъа эт кесекчик атдым. Кирпи аны стол тюбуне элтиб ашады. Кирпи юйюрсюндю.

Тюбюндеги планнга кёре, кесигиз ангылагъанча хапарчыкъ джазыгъыз.

План.

1. Уудан къайыту.
2. Табигъатны суратлау.
3. Кирпини табыу.
4. Кирпини юйюрсюндюрюу.

69-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Бир-бири ызындан саналыб келген сёзлени араларында запятойла сала, джазыгъыз.

1. Джылы джерледен турнала къарылгъачла учуб келдиле.

2. Таулада нарат нызы тал къайын эм эмен ёседи.

3. Колхозну къойлары эчкилери ийнеклери эм атлары кёбдю.

4. Школну бачхасында помидор быхы чюгюндюр харбыз эм къобуста битеди.

70-чи иш. Сёзлени бир-бирлеринден айырыб окъугъуз, запятойла сала джазыгъыз.

1. Чегетде айю тюкю борсукъ къоян къабан да джашайды

2. Пионерле тепсейдиле ойнайдыла эм джырлайдыла.

3. Бизни джашауубуз сейирликди къууанчлыды насыблыды.

4. Ат эшек ийнек къой эм эчги юй хайуанладыла.

Алий Хызыр Исса Магомет колхозда ишлейдиле.

71-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Керекли тыйгъыч белгилени сала, джазыгъыз.

1. Ишчиле фабрикалада заводлада шахарлада ишлейдиле.

2. Эллиле къралгъа эт джюн гаккы бередиле.

3. Сёзню къурагъан кесеклерине тамыр аффикс ахыр дейдиле.

4. Шахарда кино радио барды.

5. Лена Роза Зина Фаризат бешинчи классда окъуйдула.

72-чи иш. Бу хяпарлаучу айтымладан соруучу айтымла къурагъыз. Соруучу айтымланы джазыгъыз.

Сен колхозда ишлейсе.

Юлгю: *Сен колхозда ишлеймисе?*

Эртден бла джылы кюн тийерикди...

Харун киногъа барлыкъды.

Зоя Азретни эгечиди.

Рамазан радиогъа тынгылайды.

Хапарлаучу айтымланы соруучу этер ючюн къайсы кесекчикле къошулгъанларын элегиз. Кесекчиклени тюблерине сызла тартыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

73-чю иш. Айтымланы керекли сёзле бла толтуругъуз. Сорууланы орунларына аланы джазыгъыз. Скобкала бла сорууланы джазыгъыз.

Окьюучула (неге?) джыйылдыла. Аланы (ким?) алгышлады.

Биринчи (не?) зынгырдады. Сабийле (нелеге?) джыйылдыла. (Не?) башланды. Устаз (ким?) Светлана чакъырды. Светлана (нени?) окъуду.

Керекли сёзле: *школгъа, назмуну, Халимат, директор, конгурау, класслагъа, окъуу, дерс.*

74-чю иш. Сентябрда кесигиз кёрген затладан хапар джазыгъыз. Хапарны бу план бла джарашдыргъыз.

Сентябрда.

План.

1. Сентябрда кюн.
2. Ёсюмле.
3. Къанатлыла эм хайыуанла.
4. Адамланы ишлери.

75-чи иш. Джазыгъыз. Точкаланы орунларына керекли харифлени салыгъыз. Ачыкъ харифлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Ёг...з, Ёз...н, эл...к, къудо...у, къунд...з, бы...ы, эм...н, кюз...ю, къай...н, нар...т, шах...р, Къара...ай, пион...р, комс...мол, байр...м, саб...нла.

76-чы иш. Соруучу айтымланы хапарлаучу айтымлагъа бура, джазыгъыз. Хапарчыланы къайсы кесекчиклери къоракъанын табыгъыз.

Атам юйдемиди? Сен походха барлыкъмыса? Школда дерсле бошалдыламы? Устаз тетрадланы юлешдимиди? Кюн джауаргъа ушаймыды? Сен лагерде солугъанмыса?

Юлгю: *Атам юйдеди.*

77-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Керекли тыйгъыч белгилени сала, джазыгъыз.

Осман базаргъа барды ол базаргъа эт элтген эди. Базарда харбыз помидор алма кертме эм джюзюм кёб

эди бир юйде уа эт джау сют сатыла эди. Осман эт сатыб бошады тюкенде костюм чурукъла алды ол ингирге элге къайытды.

Айтымланы башчыларын табыб, тюблерине сызла тартыгъыз.

78-чи иш. Сууланы эм тауланы атларын окъугъуз. Бёлюмлеге бёле джазыгъыз.

Волга, Дон, Лена, Амур, Енисей, Къобан, Баксан, Минги-Тау, Памир, Казбек, Худес.

1. Айтым неди?

2. Соруучу, хапарлаучу эм кёлтюртюучю айтымланы башхалыкълары неди?

3. Хапарчы нени ангылатады?

4. Башчы деб неге айтабыз?

СЁЗНЮ КЪУРАЛУУ.

§ 9 Сёзню тамыры. Бир тамырлы сёзле.

79-чу иш. Окъугъуз. Джазыгъыз. Башха сёздеде бирча бёлюмлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Малчы.

Магомет колхозда мал кютеди. Ол малчы болуб ишлегенли беш джыл болады. Колхозгъа малчылыкъланы файдасы уллуду. Магомет къарагъан малларын бек семиртеди.

80-чы иш. Окъугъуз. Айтымланы джазыгъыз. Базыкълары ба-сылгъан сёзлени тамырларын табыгъыз тюблерине сызла тартыгъыз.

Джилек.

Джилек татлыды. Биз джай джилекге кѣб джю-рюйбюз. Джилекчиклени чѣблеге тизиб, сабийле джилекден мынчакъла этиб да ойнайдыла. Джилеклени ариу ийислери барды.

81-чи иш. Джазыгъыз. Базыкъ басылгъан сѣзлени ачыкъ тауушларын табыгъыз, тюблерине сызла тартыгъыз.

Сегизинчи март.

Бюгюн тиширыулары кюнюдю. Анам юйюбюзню ариу джыйгъанды. Хычынла, локъумла, эт биширгенди. Атам анамы да, эгешчигими да тиширыулары сыйлы кюнлери бла алгъышлады. Мен да алгъышладым. Анам тенглери къатыш джыйылыугъа барды.

82-чи иш. Бу сѣзлени бирча кесеклерин бир-бири тюбюне джазыгъыз. Ол кесеклени тюблерине сызла тартыгъыз.

Джол, суу, джолчу, джолоучу, суусуз, суулу, джолуучулукъ, сууча.

Сѣзню тюрленмей келген кесегине *сѣзню тамыры* дейдиле. Бирча тамыры болгъан сѣзлеге *бир тамырлы* сѣзле дейдиле.

83-чю иш. Бир тамырлы сѣзлени окъугъуз. Джазыгъыз. Тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

Ташчыкъ	сенекчик
ташчы	сенекчи
ташсыз	сенексиз
ташлы	сенекли
ташча	сенекча.

84-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Джазыгъыз.

Элде джангы школ ишленеди. Джангы школ къачха битерикди. Аны ишлерге комсомолчула да болушадыла. Окъуучула къууанадыла. Ол эски школча болмай, уллу боллукъду. Терезелери, эшиклери уллуладыла.

Школну битген кюню байрам болду. Къарт акка алгъын халкъ школсуз, клубсуз къарангы джашагъанындан хапар айтды. Окъуучулагъа: „Заман сизникиди! Окъугъуз! Билимли болугъуз!“ — деди.

Сёзлени бирча джерлерини тюблерине сызла тартыгъыз.

85-чи иш. Бир тамырлы сёзлени окъугъуз.

Тау, таучу, таулу. Темир, темирчи, темирчик, темирча. Ат, атсыз, атлы, атчы. Джер, джерли, джерсиз, джерчилик.

Сёзлени джазыгъыз, аланы тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз. Сёзлени басымларын салыгъыз.

86-чы иш. Хапарны окъугъуз. Бир тамырлы сёзлени джазыгъыз. Сёзлени тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

Шахта.

Тауну башында шахта барды. Шахтагъа кирир ючюн алгъын шахтёрла машина бла джыйырма беш километр ёрлерге керек бола эдиле. Энди шахтаны тюз аллында канат джол бла шахтерла вагончуклагъа миниб, башына беш минутха чыгъадыла. Шахтадан да алай энедиле. Шахтёрланы эки кёк вагончукъ джюрютеди. Бир шахтагъа энерге бири таугъа чыгъады. Шахтерлагъа таугъа чыгъуу да, таудан эниу да тынч болгъанды.

87-чи иш. Бу тюбюндеги сёзлеге бирча тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Ю лгю: *терек, терекчик, терекчи, терекчилик.*

Челек,
Къыш,
Айран,
Джай,
Къыз,

Сёзлени тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

88-чи иш. Бир тамырлы сёзлени къауумла этиб джазыгъыз. Тамырланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Таза, къызыл, тюлкю, тазаракъ, тюлкючюк, къоян, джел, тюлкюча, тазачыкъ, къызылдым, джелсиз, къоянчыкъ, къызылчыкъ, джелча, джелли, къоянча.

Юлгю: *таза, тазаракъ, тазачыкъ.*

89-чу иш. Нарт сёзлени окъугъуз. Сёздеде басымны таба, джазыгъыз. Басымлы ачыкъ тауушланы тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Биреуге уру къазсанг—кесинг тюшерсе.
2. Ана кёлю балада — бала кёлю талада.
3. Ишлемеген тишлемез.
4. Къызыма айтама — келиним, эшит.
5. Билмезни кёзю кёрмез.

90-чы иш. Сёзлени мындача бир-бири тюбюне джазыгъыз. Хар сёзге ким? деген соруугъа джууаб этген бир тамырлы сёз табыб джазыгъыз. Басымларын сызыгъыз.

Джол—джолчу	Къой — къойчу
Чурукъ— ...	Тууар — ...
Хуна— ...	Машина — ...
Иш — ...	Паровоз — ...
Бичен — ...	Школ — ...

91-чи иш. Окъугъуз. Сёздеде джазылмай къалгъан харифлени сала, джазыгъыз.

Будай саба...ла бишгендиле. Аланы ору...гъа комбайнла келгендиле.

Таулары баш...ры агъаргъандыла. Кюнле суу...къ болгъандыла. Мал...ла баулагъа джарашхандыла. Окъуу...а окъургъа джюрюйдюле. Колхоз маллагъа бич...н ташыйды.

Ю лгю: *Будай сабанла бишгендиле.*

92-чи иш. Затлары атлары бла бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Окъуу	— окъуучу	Кюн	— кюнлю
Джазыу	— ...	Ай	— ...
Сурат	— ...	Сагъат	— ...
Аш	— ...	Насыб	— ...
Ат	— ...	Къууанч	— ...
Газет	— ...	Тери	— ...
Теке	— ...	Кёз	— ...
Сёз	— ...	Тил	— ...

93-чю иш. Тюбюндеги сёзлени тамырларын айырыб джазыгъыз. Тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

Колхоз, сабанчы, биченлик, ёгюзлюк, малчы сенеклик, тирменчи, таякъчы, таракъчы, агъазчыкъ, джаулу, сютлю, суулу, джолсуз, мадарсыз.

Къыш.

Ю лгю: *колхоз-чу сабан-чы.*

94-чю иш. Хапарны окъугъуз

Кёк мутхуз болду. Къанатлыла учуб кетдиле. Суу-укъ джелле урдула. Кюн джылытмай башлады. Эртден-благъа къар джаууб чыкъды. Элни къыйырында къоян, тюкю ызла кёрюндюле. Адамла джылы кийиндиле. Маллагъа бичен сала башладыла. Къыш келди.

Хапарны джазыгъыз. Хар айтымны башчысыны тюбюне бир, хапарчысыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

95-чи иш. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала, джазыгъыз. Скобкалада не этерикди? деген соруугъа джууб этген бирер бир тамырлы сёз джазыгъыз.

Кюн кеч бо...ду (не этерикди?). Кёкде жарыкъ джулдузла джа...дыла (не этерикдиле?). Къасым бла Локъман бичен келтирирге ке...диле (не этерикдиле?). Атла чананы джумушакъ къарда терк та...тадыла (не этерикдиле?). Билмей тургъанлай, атла илгендиле (не этерикдиле?). Джашла биреулени эседиле (не этерикдиле?)

Юлгю: *Кюн кеч болду (боллукъду).*

96-чы иш. Затланы къаллайла болгъанларын сыфатлагъан сёзледен атла айырыб джазыгъыз.

Джолсуз — джол	Акъыллы — акъыл
Суучу — ...	Кёллю — ...
Билимли — ...	Джелли — ...
Джюню — ...	Таулу — ...
Сютлю — ...	Зауукълу — ...
	Замансыз — ...

Сиз табыб джазгъан сёзлени басымлы ачыкъ тауушларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

97-чи иш. Окъугъуз. Хар айтымдан сора тохтагъыз, соруучу эм кёлтюртюучю айтымланы ауазыгъыз бла ангылатыгъыз.

Къалай джылы кюн болгъанды. Нечик кёбдю чыммакъ гокка ханс. Чыпчыкъла джырлайдыла. Къушла къанат къакъмай учадыла. Сен быллай джай кёргенмисе? Сиз джайны исси кюнлеринде нарат салкъында олтургъанмысыз? Таугъа чыгъыб тегерекге къарагъаныгъыз болгъанмыды?

Айтымланы джазыгъыз, керекли тыйгыч белгилени салыгъыз.

§ 10. Сёзню ахыры.

98-чи иш. Хапарны окъугъуз.

Джаралы къуш.

Керим бла Осман отуннга бардыла. Ала терекни тубюнде джаралы къушну джатханын эследиле. Къушну кёзлери джандыла. Аны къанаты сыннган эди. Джашла къушха джууукъ бардыла. Осман аны тутуб, школгъа келтирди. Окъуучула темир клетка ишледиле. Къушну ары салдыла. Анга аш, суу бериб турдула. Къушну къанаты сау болду. Бир кюн аны эркинликге бошладыла.

Ол уллу къанатларын къагъыб кёлтюрюлдю. Мийикге чыгъа барыб, кёзден ташайды. Къушдан къарыулу къанатлы джокъду.

Окъугъуз.

Джаралы къушну джатханын эследиле.

Къушну кёзлери джандыла.

Къушха джууукъ келдиле.

Къушну ары салдыла.

Къушдан къарыулу къанатлы джокъду.

Джазылгъан айтымлада бирча тамырлы сёзлени табыгъыз. Ол сёздеде тамырдан къалгъан кесекчиклени — ахырланы тублерин сызыгъыз.

Сёзлени бир-бирлерине байлар ючюн, аланы къыйрларына къошулгъан кесекге **ахыр** дейдиле.

99-чу иш. Хапарны окъугъуз.

Тюлкю бла бёрю.

Тюлкю бла бёрю хоншу болуб джашагъандыла. Бир джолда бёрю тюлкюге ачыу этгенди. Тюлкюню бёрюге дерти къурумагъанды. Къыш тюлкю джолда кетиб баргъанлай, машок бла чабакъла табханды. Аланы да сыртына кёлтюрюб келе тургъанлай, бёрюге джолукъгъанды.

— Неди кёлтюргенинг?—дегенди бёрю.

— Чабакъла.

Муну эшитгенлей, бёрюню аууз суулары келгенди.

— Чабакъламы? Къайдан табханса?

— Кесим тутханма.

— Къалай?

— Къуйругъуму суугъа сукъгъанма. Сора, бузну юсюнде олтуруб сакълагъанма. Чабакъла уа буз юсюне кеслери чыкъгъандыла,—дегенди тюлкю.

Бёрю суу бойнуна эннгенди. Къуйругъун суугъа сукъгъанды. Чабакъла чыкъмагандыла. Бёрю эригиб, кетерге тебregenди. Тартханды да къуйругъун буздан айыралмагъанды.

Тюлкюге уа ол керек эди. Элни къыйырында ит-леге кёрюнюб, къачханды. Итле къууб, тюлкю къачыб, бёрюню юсюне келгендиле. Тюлкю къамишге кириб къутулгъанды. Итле уа бёрюню талагъандыла.

Тюлкю эм бёрю деген сёзлени тюрлю-тюрлю ахырлары бла джазыб алыгъыз. Тамырдан къалгъан кесеклени башха джазыгъыз. Ахырланы тюблерине сызла тартыгъыз.

100-чю иш. Бу тюбюндеги колхоз деген сёзлени, айтымда магъаналарына кёре, ахырларына къоша, джазыгъыз.

Колхоз...кёб пионер барды. Ала колхоз... болушадыла. Гардош къазадыла, кегет джыядыла. Колхоз...

ишчи да кѣбдю. Колхоз ... сахаргъа эт, джау, кѣгет ташыйдыла. Колхоз джашау зауукълуду.

Ахырланы тюблерин сызыгъыз.

101-чи иш. Бу тубюндеги сѣзледе тамыр бла ахыры айырыб джазыгъыз.

Алмадан, балийдең, джюзюмде, дугъумну, нанькъны, джилекден, кертмеге, шабдалны, чѣртлѣуюкню, къозну.

102-чи иш. Нарт сѣзлени окъугъуз. Джазыгъыз.

Джарлыны бузоуу ѳгюзлюк этер.

Кишдикге оюн—чычханнга ѳлюм.

Ашыкъгъан суу тенгизге джетмез.

Къартны бурнун сюрт да оноугъа тут.

Джарлыны, кишдикге, чычханнга, тенгизге — деген сѣзлени ахырларын сызыгъыз.

§ 11. Аффиксле.

103-чю иш. Окъугъуз. Джазыгъыз.

Джаш— джашчыкъ,

Къыз — къызчыкъ,

Юй — юйчюк,

Гинджи — гинджичик

Сернек — сернекчик

Джол— джолчукъ,

Къозу— къозучукъ,

Китаб— китабчыкъ,

Кѣпюр — кѣпюрчюк,

Хапар— хапарчыкъ,

Таш — ташчыкъ.

Бу башындагъы сѣзлени тамырларындан сора кесекчиклени тублерине сызла тартыгъыз.

Ю л г ю: Юйчюк.

Аффиксле да тамыргъа джалгъанадыла.

Аффикслени болушлугъу бла джангы сѣзле кѣураладыла: *мал, малчы, малы.*

104-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Сёзледе аффикслени табыгъыз.

Ибрахимни атасы **къойчу** болуб ишлейди. Аны сюрююнде къара къозучукъла, къолан улакъчыкъла бардыла. Бир улакъчыкъны бойнуна къонгураучукъ тагъылыбды. Аны атына „Оюнчакъ“ дейдиле. Текечик сабийчиклени кёрсе, ёрге секириб къуады. Сабийле „Оюнчакъ“ бла ойнаргъа бек суюдиле.

Джазыгъыз. Аффикслени тюблерине сызла тартыгъыз.

105-чи иш. Тёбен сёзлеге *-чыкъ, -чук, -чик, -чюк* аффикслени къоша, джангы сёзле къурагъыз.

Ю л г ю: *бёрк — бёркчюк.*

Ёгюз —	Отун —	Алма —	Элек —
Юй —	Ун —	Балта —	Эмен —
Кёк —	Узун —	Къама —	Эшек —

Джангы сёзлени джазыгъыз. Тюблерине сызла тартыгъыз.

106-чы иш. Хапарны окъугъуз. Базыкъ басылгъан сёзледе аффикслени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Джангы джыл.

Джангы джыл джетди. Школгъа джашил **нызычыкъ** келтирдиле. Аны клубну ортасында орнатдыла. Нызычыкъгъа **оюнчакъла** такъдыла. Оюнчакълада, **тюлкючюкле**, **пилчикле**, **тюечикле** да кёб эдиле. Кюле тургъан маймулчукъну такъгъанларында, сабийле бютюн сейирсиндиле. Терекчикни тюбюнде бир акъсакъал къарт къолуна корзинаны алыб, сюеле эди. Корзинаны ичинде оюнчакъла бла бирге бир **къоянчыкъ** да бар эди. Терекчикде тюрлю-тюрлю **чыракъчыкъла** джандыла. **Нызычыкъ** тегерек айланыб башлады. Сабийчикле

терекчикни тегерегинде кӱол тутуб, ким тюкючюк ким бӱрючюк, ким кӱоянчык бӱлүб, джырлаб башладыла.

107-чи иш. Тёбен сёзлеге аффиксле кӱоша, жангы сёзле кӱурай, джазыгъыз. Аффикслени тюблерине сызла тартыгъыз.

Ю л г ю:

Чабакъ — чабакъчыкъ,	сюрюу — Оноу — Эчки —
Таракъ —	Кюзгю — Отун — Бичен —
Мал —	Ёгюз — Орун — Тилек —
Амал —	Сёз — Кӱоруу — Эл —

108-чи иш. Назмуну окъугъуз.

Суу ызында **кӱазчыкӱла, бабушчукӱла** —
Тюрлю-тюрлю ала кӱанат **кӱушчукӱла:**

Джарыкъ джырла джырлашыб сӱююнелле;
„Джаз келди!“ — деб баш кӱагъыб ийилелле...,
Оздурма бу кёзююню — чач, урлукъ чач,
Джазда алданыб, кӱышда кӱалмайыкъ ач!

(*Ёртенланы Азрет*).

Тюблери сызылган сёзлени тамырларын аффикследен айыра, джазыгъыз.

109-чу иш. Джазыгъыз, сёзлени тамырларын, аффикслерин эм ахырларын бир бирлеринден айырыгъыз. Аффикслени тюблерине сызла тартыгъыз.

Джерчини, тюкенчиге, кёлекчикни, джамчылыкӱны, кюзлюкlege, биченчикден, терекчикни, такӱгъычны, бачхычны, мадарсызгӱа.

110-чу иш. Бу аффикслени кӱайсы кӱаууму бла сӱюсегиз да онушар сёз кӱураб джазыгъыз.

1. **-чы, -чу, -чи, -чю, (арбачы.)**
2. **-лыкӱ, -лукӱ, -лик, -люк (бугӱалыкӱ).**
3. **-ла, -ле (талала).**

Бу сёзлени таблицадача юлешигиз.

Малчылыкъны, джалчылыкъда, чепгенликни, джашчыкълагъа.

Сёзле	Тамыр	Аффиксле	Ахыр
адамлыкъны	адам-	-лык-	-ны
аманлыкъдан	аман-	-лыкъ-	-дан
такъгъычха	такъ-	-гъыч-	-ха
къойчуну	къой-	-чу-	-ну
сюрюучюню	сюрюу-	-чю-	-ню
юйчюкден	юй-	-чюк-	-ден
Тюзчюкге	тюз-	-чюк-	-ге
джерчиликден	джер-	чи-лик-	-ден

III-чи иш. Хапарны окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли кесекчиклени сала джазыгъыз.

Пальма.

В. И. Ленин табигъатны бек суйгенди. Ол кёб заман...акъ къайынлагъа эм джашил наратлагъа къараб туруу...эди. Ол ашхы уучу да бол...ды. Кремлде В. И. Ленин ... кабинетинде пальма терек ... ёсгендиле. Бир джолда пальманы чапырагъы саргъалыб джерге тюш ... тургъанын эслег... . Ленин уста садчыны ... чакъыртханды. Терекчи пальма ... башха ящикге орнат...ды. Пальма джашнаб, ёсуб башлагъанды.

Хар сёзню тамырын сызыгъыз.

§ 12. Джумушакъ белги (б).

112-чи иш. Хапарчыкыны окъугъуз.

Устаз Мухтарны тургъузуб сорду: — Сен къайсы айланы билесе? — Мухтар санаб башлады.

Январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.

— Сентябрьда ненча кюн болады?

— Отуз кюн болады.

— Февралда уа?

— Февралда джыйырма сегиз, джыйырма тогъуз.

Базыкъ басылгъан сёзлени джазыб алыгъыз. Джумушакъ белгини тюбюн сызыгъыз.

Джумушакъ белги (б) башха тилден кирген сёздеде джюрюйдю (джазылады). Къыйырында джумушакъ белгиси болгъан сёзге аффикс къошулса, джумушакъ белги джазылмайды.

Январь — январда, учитель — учителни, Сибирь — Сибирни.

113-чю иш. Бу тюбюндеги сёзлени къоша, айтымла къурагъыз. *Тепрадъ, печь, январь, шинель, больница, сельсовет.* Бу тюбюндеги сёзлени тюрлендириб, неси? деген соруугъа джууаб этген сёзле къураб джазыгъыз.

Не?	неси?	не?	неси?
къулакъ —	къулагъы	садакъ —	садагъы
билек —		къалакъ —	
тюек —		эшик —	
чабакъ —		кёмюк —	

Сёзлени тамырларындагъы къысыкъъланы тюрленгенлерин эсегиз. Тюрленген харифлени тюблерине сызла тартыгъыз.

§ 13. Къош сёзле.

114-чю иш. Окъугъуз.

Къара къаш—къаракъаш, сары; чач—сарычач; джюз аякъ — джюзаякъ; Къарт джурт — Къартджурт; терс къол — терскъол.

Сызладан сора сёзлени джазыгъыз. Хар сёзде ненча тамыр болгъанын айтыгъыз. Хар сёзню тамырыны тюбюн сызыгъыз.

Сёзле къош сёзледиле.

Ала экишер тамырдан къуралгъандыла.

115-чи иш. Хапарны окъугъуз. Анда базыкъ джазылгъан хар сёзню ненча тамырдан къуралгъанын эслегиз.

Бизни класс.

Бизни классда отуз окъуучу барды. Мында джашчыкъла бла кызычыкъла окъуйдула. Фатимат иги окъуйду. Кеси да **къаракъашчыкъды, кызылуууртчукъду**. Аны аллында олтургъан Светлана **кёккёзчюкдю**. Светлана бла **сарычач** Айшатчыкъ олтурады. Айшат бла Светлана **къанджалбаш** юйде хоншу болуб джашайдыла. Айшатны атасы шофёрду. Ол заводха **ташкёмюр** ташыйды. Светлананы **айрыкъуйрукъ** кёгюрчюню барды. Аны атына ол „Мир“ деб атагъанды. Классдагъыла барысы да иги окъуйдула.

Хапарны джазыгъыз. Къош сёзлени басымларын салыгъыз. Тюблерин сызыгъыз.

Эки не да андан кёб тамырдан къуралгъан сёзлеге **къош сёзле** дейдиле.

Сёз ючюн: *джетиджыллыкъ, джюзаякъ, акътуякъ.*

116-чы иш. Джазыгъыз. Эки тамырлы сёзлени табыгъыз. Аланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Асхатны кёк улакъчыгъы барды. Ол сюрююню алында джюрюйдю. Улакъчыкъ ёребашчыкъды. Къаракъулакъ улакъчыкъны мангылайында къашхачыгъы барды.

Колхозну джылкъысы кёбдю. Джылкъыны ичинде акътуякъ тайла бардыла. Джылкъыны акъджал аджир джюрютеди.

117-чи иш. Джазыгъыз, къош сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Электровоз дженгил джюрюйдю.

Мен пароходну кёргенме. Самолётла мийикде учадыла. Джетиджыллыкъ план партияны джыйырма биринчи съездинде салыннганды.

Бизни элибизде энди къуру къанджалбаш юйле ишленедиле. Къарабашланы Сеит биринчи классда окъуйду. Мен бююн „Алтынчач“ деген китабчыкъны гитче эгешчигиме окъугъанма.

Мени атам Волгоградда болгъанды. Ленинград эм ариу шахарланы бириди.

118-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Къош сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Биченликледе зыка, къозукъулакъ эм джыгыра ёседи.

2. Бизни классда къоштиш джашчыкъ окъуйду.

3. Къызылджаулукъ къыз ийнек сауады.

4. Къанджалбаш юй быйыл ишленгенди.

Къош сёзле къайсы сёзледен къуралгъан эселе, ол сёзлени айырыб джазыгъыз.

Къоштиш —

Къызылджаулукъ —

Къанджалбаш —

119-чу иш. Бу къош сёзледен бирер айтым къураб джазыгъыз. Джюзаякъ, сарычач, ёребаш, терсакъыл, къаракёз, алмюйюз.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ.

Шагъырей этиу.

120-чы иш. Бу сёзлени окъугъыз.

Кюн, къызыл, терезе, юй, татлы, ат, келди, батыр, чабды, пионер, парта, сары, окъуйду, джазыгъыз.

Сёзле къайсы соруулагъа джууаб бола эселе, аланы сорууларын туураларына джазыгъыз.

Затланы атлары (ким? не?) кюн, терезе, юй ...

Затланы не этгенлери (не этеди? не болду?) келди ...

Затланы тюрсюнлери, ышанлары (къ аллайды? не лейди?) къызыл ...

121-чи иш. Бу хапарчыкъдан алгъа затланы атларын, андан сора затланы не этгенлерин, артда уа затланы ышанларын (сыфатларын) джазыгъыз.

Терен къар джауду. Сууукъ кюнле келдиле. Сабийле школгъа барадыла. Къанатлыла кетдиле. Къар джолда арбала джырылдайдыла. Кенг чанала бла кёк биченни ташыйдыла. Джылы джарыкъ класслада окъуу барады.

122-чи иш. Джазыгъыз.

А. С. Пушкин уллу поэт болгъанды. Фахмулу поэт сейирлик поэмала, джомакъла эм хапарла джазгъанды. „Чабакъчыкъ бла чабакъчыны джомагъын“ Пушкин джазгъанды.

Пушкин терен кѣллени, мийик таулары, кѣк тенгизлени ариу суратлагъанды. Пушкин Кавказда да болгъанды.

Айтымлада затланы атларыны тюблерине бирер сыз тартыгъыз, затланы не этгенлерин кѣргюзген сѣзлени тюблерине экишер сыз, затланы къалай болгъанларын кѣргюзген сѣзлени тюблерине уа толкъун сызла тартыгъыз.

123-чю иш. Сѣзлени окъугъуз. Затланы атларын джазыгъыз.

Джашил, эл, эмен, келди, оракъ, кѣк, къычырды. Алий, Осман, Нарсана, тюлкую, суулу, джол, эшик, трактор, джыгъылды, завод, ырысхы, тау, там, кюз.

124-чю иш. Сѣзлени окъугъуз. Этимлени айырыб джазыгъыз.

Тору, фабрика, келгенди, сары, суулу, айтханды, кючлю, билгенди, ташлы, кюлдю, олтурады, джазады, энди, ариу, талгъанды, Карачаевск, джашагъанды, эшитди.

Затланы не этгенлерин кѣргюзген сѣзлени джазгъандан сора, затланы къаллай болгъанларын кѣргюзген сѣзлени джазыгъыз.

125-чи иш. Окъугъуз. Эсде тутугъуз.

Тау, эл, колхоз — затланы атларыдыла, алагъа *ат* дейбиз.

Къызыл, кѣк, татлы — затланы къаллай болгъанын кѣргюзедиле, алагъа *сыфат* дейбиз.

Орады, келди, джазды — затланы не этгенлерин кѣргюзедиле, алагъа *этим* дейбиз.

126-чы иш. Окъугъуз.

Келди, ай, тенгиз, орам, къарт, билди, къатын, оракъ, билимли, улуу, ачыуланды, къычырады, къарайды,

алма, ана, суулу, кюзгю, чапыр, къара, мор, тар, кенг, ташлы.

Сёзлени соруулагъа кёре атлагъа, сыфатлагъа, этим-леге юлешигиз.

Атла (ким? не?)

Сыфатла (къаллай? неллей?):

Этимле (не этеди? не болду?):

Соруула бла скобкаланы джазмагъыз.

127-чи иш. Кесигиз бешишер ат, сыфат, этим джазыгъыз.

Атла:

Сыфатла:

Этимле:

128-чи иш. Айтымланы окъугъуз.

Акъ къайынла шууулдайдыла. Кек биченликле чайкъаладыла. Къызыл будайла бишгендиле. Джангы комбайнла келгендиле. Кючлю тракторла гюрюлдейдиле. Колхозчула гардошха суу саладыла.

129-чу иш. Окъугъуз.

Джазыгъыз. Атны тюбюне бир сыз, этимни тюбюне эки сыз тартыгъыз, сыфатны тюбюне толкъун сыз тартыгъыз.

Наныкъ джыйыу.

Солуу кюн джетди, Рахима, Солтан эм Люда наныкъ джыяргъа кетдиле. Терен къолда суучукъдан ётдюле. Чырпылы чауулну ёрге чыгъыб башладыла. Наныкъ бишгенди. Терекле кёгетлерин кёлтюремей турадыла.

Бишген наныкъдан ала челеклерин толтурдула. Кеслери да наныкъдан тойдула. Кечге, баргъан джолчукълары бла, челеклерин да кёлтюрюб, элге къайытдыла.

Ат, сыфат, санау, алмаш, этим—*тилни кесек-леридиле.*

130-чу иш. Хапарны окъугъуз. Айтымланы башчыларын, хапарчыларын табыгъыз.

Къыш келди.

Къарылгъачла джылы джърлеге учуб кетдиле. Сууукъ къыш келди. Къар джауду. Суула бузладыла. Сабийле къышха къууандыла. Ала сууукъдан къоркъмайдыла. Джашчыкъла, къызчыкъла конёкларын да алыб, бузгъа барадыла. Къалайгъа къарасанг да, сабийлени джарыкъ тауушлары эшитиледи.

131-чи иш. Бу сёзледен айтымла къураб джазыгъыз. Айтымланы тилни кесеклерине айырыгъыз.

1. Ийнек, ысдауатха, сютлю, къайытды. 2. Къызчыкъ, болушады, анасына. 3. Ёседиле, наратла, джашил. 4. Уллу, Къобан, сууду.

Атла (ким? не?)

Сыфатла (къаллай, неллей?)

Этимле (не этеди? не этди?)

132-чи иш. Кесигиз беш ат, беш сыфат, беш да этим табыб джазыгъыз.

Атла.

Сыфатла:

Этимле:

133-чю иш. Назмуну окъугъуз.

Бизге джашау джокъ эди

Совет власть чыкъгъынчы.

Джарлы халкъ къыйнала эди

Байланы барын джыкыгъынчы.

Биз байланы кѳурутханбыз,
Бирлешгенбиз джарлы халкъ,
Джарыкъ джашауну кѳурагъанбыз,
Кѳурайбыз биз коммунизм
Ленин кѳргюзген джол бла,
Насыблы джашауну болдурабыз
Деменгили кѳол бла!

Назмуда болгъан сыфатланы эм ала сыфатлагъан сѳзлени атла кѳатыш джазыгъыз.

Ю л г ю: *джарлы халкъ.*

134-чю иш. Бу сѳзлени тилни кѳайсы кесеклерине юлеширге боллукъду?

Тилни кесеклерине юлеше джазыгъыз.

Къар, къарла, джол, джолсуз, кече, кечеги, джашкѳыз, биченли, булутлу, чакъырды, кѳксюл, чыммакъ, айтды, келгенди, акъыллы, ташды, толтурду, джазды.

Атны соруулары кѳайсыладыла?

Сыфатны соруулары кѳайсыладыла?

Сыфатны соруулары кѳайсыладыла?

Этим кѳайсы соруугъа джууаб этеди?

§ 14. Ат.

135-чи иш. Алгъа адамланы, аны ызындан малланы, джаныуарланы эм ёсюмлени атларын джазыгъыз.

Пионер, тюлкую, кѳоз, наныкъ, алма, ат, эшек, окѳуучу, ийнек, борсукъ, чурукъчу, малчы, темирчи, эгеч, кѳой, эчки, бузоу, ана, ата, джилек, тал, сюрюучю, кѳайын, тана, джубуран, кѳозу, терек, устаз, марал.

Ю л г ю: *Адамла, пионер, окѳуучу, ...*

Малла: ...

Джаныуарла: ...

Ёсюмле. ...

Сёзлени джазгъан заманда аланы араларын запятойла бла бёлюгюз. Ким? деген соруугъа джууаб этген атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

136-чы иш. Алгъа шахарланы атларын, андан сора юй сауутланы, школ кереклени атларын джазыгъыз.

Ростов, аякъ, къашыкъ, Нальчик, Карачаевск, къалам, портфель, стол, диван, Пятигорск, орундукъ, стакан, Москва, карандаш, Киев, чолпу, къысхач, Ташкент, джалгъаууч, парта, глобус, карта, мел, бычакъ, шиндик, табакъ.

Адамны ангылатхан атлагъа ким? деген соруу салынады; къалгъан затлагъа уа не? деген соруу салынады.

137-чи иш. Атланы, бу тюбюнде кёрюннгенча, тёрт къауумгъа юлешиб джазыгъыз.

1. Адамла:
2. Юй хайуанла:
3. Къанатлыла:
4. Джаныуарла:

Керекли сёзле: *ана, ат, къуш, бёрю, эгеч, айю, къарылгъач, тюе, аслан, саууучу, колхозчу, къунаджин, чыпчыкъ, къозу, сабанчы, тракторчу, улакъ, бузоу, къузгъун, чаука, борсукъ, къаблан.*

138-чи иш. Алгъа адамны санларын, аны ызындан тегерекде кёрюннген затланы джазыгъыз.

Адамны санлары: ...

Кёрюннген затла: ...

Керекли сёзле: *баш, тау, чач, къаш, боюн, суу, терек, школ, къол, тал, джол, бармакъ, бел, джау-*

орун, юй, кёз, къулакъ, бурун, булут, кёк, къая, тобукъ, мангылай, ууурт.

139-чу иш. Окъугъуз. Атланы джазыб, тюблерине сызла тартыгъыз.

Къарылгъачла келдиле.

Кюнле джылындыла. Тюзле кёгердиле. Къарылгъачланы къанат тауушлары эшигиледиле. Окъуучуланы этген къанатлы юйчюклерине къонакъла келдиле. Ала кеслерине салам, чёпчюкле, тюкчюкле ташыб башладыла. Хар къанатлы нёгери бла урунады. Ала юйдегиле ёсдюрлюкдюле.

140-чы иш. Джетишмеген харифлени сала, джазыгъыз.

Джа...у, шох...къ, тере...е, джас...ы, кас...а.

§ 15. Энчи атла.

141-чи иш. Окъугъуз. Джазыгъыз. Энчи атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Нальчик Къабарты-Малкъар АССР-ни ара сахарыды. Черкесск Къарачай-Черкес автоном областны ара сахарыды.

Минги Тау Кавказны эм мийик таууду.

М. Ю. Лермонтовха Бештауда эскертме салгъанбыз.

Дунияда эм терен кёл Байкалды.

Алексей Максимович Горький уллу пролетар джазычу болгъанды.

Адамланы атларына, тукъумларына, тауланы, сууланы эм сахарланы атларына *энчи атла* дейдиле. Энчи атла уллу хариф бла башланыб джазыладыла.

Сёз ючюн: *Москва, Ахмат, Зайнеб, Минги Тау, Волга.*

142-чи иш. Окъугъуз.

Бизни къралда кѣб уллу суула бардыла: Дон, Нева, Днепр, Енисей, Волга эм Обь.

Совет Союзну джагъаларын юч океанны суулары джууадыла: Север Бузлу океан, Шош океан, Атлантика океан.

Джер алты кесекге юлешинеди: Европа, Азия, Америка, Африка, Австралия, Антарктида.

СССР-ни ара шахары Москвады.

Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз. Къаллай хариф бла джазылыб башланганларын айтыгъыз.

143-чю иш. Кесигизни юсюгюзден джазыгъыз.

Алгъа тукъумугъузну, ызындан атыгъызны, атагъызны атын, устазыгъызны атын, аны атасыны атын; анагъызны атын, джашагъан джеригизни атын.

Былай башлагъыз:

Мени атамы аты... . Мени устазымы аты... . Анамы аты... . Мен... джашайма.

144-чю иш. Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Уллу Ата джурт ючюн къзауатны заманында Эрикгенлени Залихат партизан болуб, оккупантлагъа къаршы тулпарча кюрешгенди. Залихат аланы къолларына тюшгенди. Къарачай шахарда аны гестапочула къыйнаб тургъандыла. Артда немецле Залихатны Нарсанада гестапогъа ашыргъандыла.

Ленинград

Волгоград

145-чи иш. Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

В. И. Ленин Симбирск деген шахарда джашагъанды. Энди ол шахаргъа Ульяновск дейдиле. Ол Волганы джагъасындады. Волгада Къазан деген шахар да барды. Ленин Къазанда окъугъанды. Окъуучула экскурсиягъа Горькийге баргъандыла. Ала анда Владимир Ильич Ленин бла Надежда Константиновна Крупская джашагъан юйню кёргендиле.

146-чы иш. Точкаланы орунларына джетмеген кесекчиклени сала, джазыгъыз.

Биз... Москва... сюебиз. Уллу шахарлада завод... кёбдюле. Клубда биз устазыбыз... кёрдюк. Учу бир бёр... ёлтюрдю. Совет адамлан... джашаулары сейирликди. Мени тенгим Москва... окъуй... .

147-чи иш. Окъугъуз, атланы тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Джангур.

Кюн къыздырды. Иссиде каскала джырлай эдиле. Кёк ариу, кем-кёк эди. Булут кёрюнмей эди. Хауа тюрленди. Къайдан эсе да къара булут чыкъды, кюнню джабды. Булутну биргесине джелчик, аны ызындан дженгил джел урду. Букъу къобду. Терекле, сынаргъа джетиб, бюгюлдюле. Джангур джетди. Джангур тохтады, кюн тийди.

148-чи иш. Энци атла бла айтымла къурай, джазыгъыз.

Юрий Алексеевич Гагарин, Куба, Ата джуртубуз, Къобан, Совет Аскер.

Энци атланы джазыгъыз:

Тёрт белгили джазыучуну тукъумларын, беш шахарны атын. Юч джаныуарны атын. Эки тенгизни атын джазыгъыз. Классыгъызда юч окъуучуну агын, тукъумун, устазыгъызны атын, тукъумун, анасыны атын.

149-чу иш. Джазыгъыз. Атланы тюблерине бирер, этимленни тюблерине экишер сыз тартыгъыз. Къаллай атла болгъанларын айтыгъыз.

Чегет.

Чегетни шоху бол, аны сакъла. Чегетни шоху терекни бутакъларын сындырмайды, къабугъун соймайды. Терекге иги къарагъан, аны чапракъларын джыртмагъан, джаш терекчиклени бюкмеген адам чегетни шохуду. Ол терекге ёрлемейди, кесмейди, тюбюн къазмайды. Ол чегетге ёртен тюшмез ючюн анда от этмейди.

Чыпчыкъла агъачны, аны къабугъун, чапрагъын ашагъан къамжакъланы, куртланы къурутадыла. Чегетни иги шохларыны бири чыпчыкъды. Чегетни шоху болургъа сюе эсенг, къой чыпчыкъланы уяларын чачма, аланы чегетден, саддан, къысдама, аланы гаккыларына тийме.

Чабакъ тутуу.

150-чи иш. Бу план бла хапарчыкъ джазыгъыз.

1. Джашчыкъ не этеди?
2. Къалайда чабакъ тутады? (Баргъан сууда, кёлде, тенгизде).

3. Анга ким келгенди? Ол кимди? (Къызчыкъ-гъа джашчыкъгъа ат атагъыз).

4. Къызчыкъ не этеди?

5. Суратда кѣргюзюлген джерни джаратамысыз?

151-чи иш. Джазыгъыз. Базыкъ басылгъан сѣзлеге соруула салыгъыз.

Джай кюн эди. Кюнорта заманда кѣкню къара булутла басдыла. Колхозчула биченликде дырын джыя эдиле. Колхозчула къызыу ишлей эдиле, алай а джыйылыкъ дырын кѣб эди.

Элни огъары джанында пионерлени лагерлери бар эди. Ала колхозчулагъа болушургъа келдиле. Иш дженгил барыб башлады. Окъуучула дырынны терк огъуна капнала этдиле. Колхозчула уа гебенле эте эдиле.

Джангур джаугъунчу биченни джыйыб бошадыла. Колхозчула пионерлеге бек разы болдула.

§ 16. Атланы джангызлыкъ эм кѣблюк санлары.

152-чи иш. Окъугъуз.

1. Тауну тюбюнде нарат терек ёседи. 2. Сууну бойнунда тал терекле ёседиле. 3. Расул къойну тутду. 4. Расул къойла джыйылгъан баудан чыкъды. 5. Трактор гюрюлдейди. 6. Тракторла келдиле.

Айтымланы джазыгъыз. Бир столбикге джангызлыкъ санда атланы, башха столбикге кѣблюк сандагъы атланы джазыгъыз.

Ю л г ю:

Джангызлыкъ сан: *терек, къой, трактор.*

Кѣблюк сан: *терекле, къойла, тракторла.*

Бизни Ата джуртубуз.

Ата джуртубуз кенгди эм эркинди. Кёбдю агъачы, чегети, сабанлары, суулары. Кёб заводла, фабрикала эм темир джолла ишленедиле къралда. Бизни кърал дуняда бек уллу къралды. Аны джери Америкадан эсе юч кере кёбдю. Бизни къралны джеринде Англияча талай кърал сыйынныкъды. Халкъла насыблы джашайдыла мында. Кюнден кюннге танымазча ёседиле сахарла, элле, джангы паркла, стадионла, клубла эм орамла.

Джазыгъыз. Джангызыкъ санда атланы тюблерине бирер, кёблюк санда атланы тюблерине экишер сыз тартыгъыз.

Атла джангызыкъ эм кёблюк санда боладыла.

Ат кёблюк санда болур ючюн аны къыйырына **-ла, -ле** деген кесекчикле—аффиксле къошулады. Базыкъ ачыкъ тауушладан сора **-ла** къошулады. Назик ачыкъ тауушладан сора уа **-ле** къошулады. Тау—тау-ла, джол—джол-ла, тюз—тюз-ле, эчки—эчки-ле.

154-чю иш. Бу тюрюндеги атлагъа точкаланы орунларына **-ла, -ле** деген кесекчиклени къоша, кёблюк санда джазыгъыз.

орам...	парк...	къозу...
юй...	завод...	къой...
эчки...	джол...	кеме...
къой...	тал...	келин...
къуш...	талкъы...	кёз...
тёшек...	элек...	сахар...
джасдыкъ...	тана...	эл...

155-чи иш. Назмуну окъугъуз.

Баргъан сууланы кючюн
Къолубузгъа алабыз.
Колхоз эллерибизге
Андан джарыкъ салабыз.

Сени салгъан тюз джолунг
Ышангылы къолдады,
Сени айтхан сёзлеринг
Хар ише да хорлайды.

Х. Теммоланы.

Джазыгъыз. Атланы джангызлыкъ санда болгъанларын бир,
кёблюк санда болгъанларын эки сыз бла сызыгъыз.

156-чы иш. Тюбюндеги атланы джангызлыкъ саннга айландыра, джазыгъыз. Къайсы кесекчиклени джэзмай къойгъаныгъызны эслегиз.

Китабла, перола, партала, тетрадла, устазла, хоншула, тенгле, тюзле, ёзенле, джарла, терекле, хансла, бёрюле, борсукъла, агъазла, бабушла, атла, малла, ишчиле.

157-чи иш. Айтымла башчысы кёблюк санда болгъанларын джангызлыкъ саннга бура, джангызлыкъ санда болгъанларын а кёблюк саннга бура, джазыгъыз.

Будайла саргъалдыла. Алмала бишдиле. Биченлик чалынды. Дырынла джыйылдыла. Кюнле къысха болдула. Суу таркъайды. Наныкъ къызарды. Джелле урдула. Сабийле школгъа чабышдыла.

158-чи иш. Хапарны окъугъуз.

Ийнек саууучу.

Аминат колхозда джашайды. Колхозда эки сют ферма барды. Фермагъа барысындан алгъа барады. Малларына иги къарайды. „Аш бла бакъсанг, сют бла багъар“,—дейди нарт сёз. Мал эт, сют, джюн эм джау береди. Аминат совхозну сыйлы ишчисиди. Башха саууучула Аминатдан юлгю аладыла.

Айтымланы джазыгъыз. Башчыланы, хапарчыланы табыб, тюблерине сызла тартыгъыз. Башчыла тилни къайсы кесеклеридиле?

159-чу иш. Окъугъуз.

Чаукала.

Март джетди. Къанатлыла уяла ишлейдиле. Ала уяларын тереклени башларында ишлейдиле. Джити бурунлары бла чёплени, чыбыкъланы къабыб ташыйдыла. Уя ишлеу бошалады. Чаукала уяларында балала чыгъарадыла. Алагъа къуртла ашатадыла, учаргъа юретедиле.

Хапарны джазыгъыз. Атланы айтымда къайсы членле болгъанларын эсегиз, башчыны, хапарчыны тюблерин тартыгъыз.

Ат, ким? кимле? неле? деген соруулагъа джууаб эте, айтымда башчы болады, кимди? неди? кимсе? несе? деген соруулагъа джууаб этген сёзле хапарчы боладыла.

160-чы иш. Айтымланы окъугъуз.

Юрий Гагарин биринчи космонавтды. Герман Титов экинчи космонавтды. Ала экиси да Совет Союзну геройларыдыла. Мазан школда устазды. Асхат бачхада

къарауулду. Адрахман Алийни джашыды. Алийланы Умар илмуну докторуду. Къалай улу Аппа халкъ поэтди. Исмаил мени суйген тенгимди.

Джазыгъыз. Айтымланы хапарчыларыны тюблерине экишер сыз тартыгъыз. Хар хапарчыны къатында скобкада бир тамырлы сѣз джазыгъыз. Джазгъан сѣзлеригизни ала не? деген соруугъа джуууаб этерча, тюрлендиригиз.

Юлгю: *Юрий Гагарин биринчи космонавтды (космонавт).*

161-чи иш. Бу тюбюндеги атладан айтымла къурагъыз.

1. Багъатырланы Х., Совет Союз, джигити.
2. Зайнеб, Москва, студент.
3. „Капитанны къызчыгъы“, Пушкин, повесть.
4. Коммунист партия, дуняда, этеди, рахатлыкъ.

Айтымланы башчыларын, хапарчыларын табыб, тюблерине сызла тартыгъыз. Башчыла тилни къайсы кесегидиле? Хапарчыла уа?

Ат айтымны къайсы члени болургъа боллукъду?

162-чи иш. Айтымланы окъугъуз.

Пионерле станциягъа джыйылдыла. Ала Артекден кеслерини тенглерин сакълайдыла. Поезд келди. Къолларында гокка ханслары бла пионерле вагонну аллына барадыла. Артекчиле вагонладан чыкъдыла. Пионерле къучакълашдыла, бары да машинагъа миндиле. Шофер Артекден къайытхан пионер къызчыкъ Люсяны атасыды. Люся атасына джууукъ олтурду. Артекеде къалай солугъанларыны юсюнден джолну узуну хапар айта келди.

Джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз.

§ 17. Атланы болушлары.

163-чю иш. Хапарны окъугъуз.

Орденли Асхат.

Бизни бригада коммунист урунууну бригадасы деген атны алыр ючюн кюрешеди. Асхат коммунист урунууну бригадасыны бригадириди. Ол заводда къурч эритеди. Асхатны бригадасы шахарда биринчи орундады. Бригадада къарачайлыла, абазалыла, черкеслиле, оруслула, къабартылыла малкъарлыла да бардыла. Асхатны тенглери бек сюеди. Социалист эришиуде алчылыгъы ючюн Асхатха Ленинни орденин бергендиле. Орденин ала туруб, ол андан да бек урунургъа сёз бергенди. Асхатда кюч да, ёхтемлик да кёбдю. Асхатны тенглери андан артха къалыргъа суймей, кюнлюк ишлерин эки кере толтурадыла. Шахарда былай джигит уруннгъан бригадала, звенола кёбдюле.

Хапарда Асхат болгъан айтымланы джазыгъыз. Айтымланы башчыларын, хапарчыларын табыб, тюблерин сызыгъыз. Асхат деген сёзню тюрю ахырлары бла бир бири тюбуне джазыгъыз. Ненча тюрю ахыры болгъанын эслегиз.

164-чю иш. Бу айтымланы окъугъуз.

Фатимат бешинчи классда окъуйду. Фатиматны эгечи онунчу классны бошайды. Фатиматны иги окъугъаны ючюн устаз бек сюеди. Фатиматха быйыл онеки джыл толады. Ол классда старостады. Классда окъуучула Фатиматдан юлгю аладыла.

Айтымланы соруулары бла джазыгъыз. Фатимат деген сёзню ахырларын сызыгъыз.

Окъуучу (ким?) Фатимат.

Эгечи онунчу классны бошайды (кимни?) Фатиматны.

Онеки джыл толады (кимге?) Фатиматха.

Юлгю аладыла (кимден?) Фатиматдан.

165-чи иш. Окъугъуз. Джазыгъыз.

Ийнек сюрюуден къайытды. Ийнекни мангылайы къашхады. Ийнекни орунга джыйдыла, саудула. Ийнекге аш салдыла. Ийнекде семизлик уллуду. Ийнекден суткагъа джыйырма литр сют сауадыла.

Ийнек деген сѣзню соруулагъа кѣре джарашдырыб джазыгъыз.

1. Къайытды (не?)...

Мангылайы къашхады (нени?)...

3. Аш салдыла (неге?)...

4. Орунга джыйдыла (нени?)...

5. Семизлик уллуду (неде?)...

6. Сют сауады (неден?)...

166-чы иш. Бу тубюндеги столбиклени точкалары болгъан джерлеге, атланы окъуб, ала джууаб этген сорууланы сала, джазыгъыз. Болушланы эм аланы сорууларын иги билигиз.

Баш. б. ким?	Осман	Не?	челек
Иелик. б...	Османны	...	челекни
Бер. б...	Османга	...	челекге
Тамам. б...	Османны	...	челекни
Орунлаучу. б...	Османда	...	челекде
Башлаучу б...	Османдан	...	челекден

Атланы болушлада тюрлениулерине джалгъаныу дейдиле. Адамны аты болушлада ким? кимни? кимни? кимге? кимде? кимден? деген соруулагъа джууаб этеди, андан къалгъан атла уа не? нени? нени? неге? неде? неден? деген руулагъа джууаб этедиле.

Болушла.	Соруулары.	
1. Баш болуш	ким?	не?
2. Иелик болуш	кимни?	нени?
3. Бериучю б.	кимге?	неге?
4. Тамамлаучу болуш	кимни?	нени?
5. Орунлаучу б.	кимде?	неде?
6. Башлаучу б.	кимден?	неден?

167-чи иш. Бу сёзлени окъугъуз. Точкаланы орунларына болушланы эм аланы сорууларын сала, джазыгъыз.

Баш бол.	ким?	Аминат	терезе
...	...	Аминатны	терезени
...	...	Аминатха	терезеге
...	...	Аминатны	терезени
...	...	Аминатда	терезеде
...	...	Аминатдан	терезеден

§ 18. Атланы джалгъаныулары.

Атланы арт бёлюмлери ачыкъ тауушланы базыкълары а, ы болсала, былай джалгъанадыла:

Баш бол.	ким?	къатын	не?	таш
Иелик бол.	кимни?	къатын-ны	нени?	таш-ны
Бериучю бол.	кимге?	къатын-нга	неге?	таш-ха

Тамамлаучу б. кимни? къатын-ны нени? таш-ны
Орунлаучу б. кимде? къатын-да неде? таш-да
Башлаучу б. кимден? къатын-дан неден? таш-дан.

168-чи иш. Джазыгъыз.

Багъалы Исмаил!

Мен бизни классыбыз бла 1-чи Майны къууанчын къалай байрамлагъаныбызны юсюнден бусагъатда сеннге джазама.

Ол байрамгъа бизни классыбыз эртдеден огъуна хазырланыб башлагъан эди. Ючюнчю классны окъуучулары Биринчи майгъа „4“ бла „5“-ден башха отметка алмай тюбеширге сёз бердик. Классыбызда „3“-ге окъугъан экеулен бар эди да, биз алагъа болушханькъда, ала да „4“ бла „5“-ге окъуб башладыла. Бизни классыбыз 1-чи Майгъа талай джангы джыр хазырлады, кёб назмуну азбар этгенбиз. Парадха къарачай кийимле кийиб барлыкъбыз.

Биринчи майны кюнюнде биз площадха чыкъдыкъ.

Къалайгъа къарасанг да къобуз согъулгъан, джырлагъан тауушла чыгъа эдиле: Назир къызыл байракъны элтди, Биалал Ленинни суратын мийик кёлтюрюб барды. Павлина ариу плакат элтди. Къызчыкъланы къолларында кёб ариу гокка ханслары бар эди. Джашчыкъла шарланы, кёгюрчюнлени кёкге джибердиле. Биринчи майны биз бек джарыкъ ашырдыкъ. Сиз 1-чи Майны къууанчын къалай этдигиз? Джаз, сакълайма.

Къобанланы Идрис.

Кесигиз кимге болса да письмо джазыгъыз. Не „Мени тенгим“, „Мени анам“, „Музейге бардым“—деген темаланы бирине сочинение джазыгъыз.

169-чу иш. Точкаланы орунларына керекли ахырланы къоша, джазыгъыз.

Космос... ракетан... чыгъаргъан Москвада къуру бир бѣлек али .. тюлдю. Ол затха биз барыбыз да къошулгъанбыз. Къарч ... , сени къыйынынг да киргенди. Ракетаны ишлеген, аны космосх... чыгъаргъан бютеу совет адамлан.. тулпарча урунууларыд Джашасын урунуун... суйген совет хал...! Урунган адамлан... сыйы ... кѣлтюрген Коммунист партия джашасын!

170-чи иш. Окъугъуз. *Къабан* деген сѣзге соруула салыгъыз. Къайсы болушда болгъанын айтыгъыз.

Къабан чегетде джашагъанды. Къабанны уясы терекни тюбюнде болгъанды. Элчилеге къабанны кѣб хатасы тие тургъанды. Келиб бачхаларын къаза тургъанды, табса бузоу къой да аямагъанды. Элчиледен бир уучу къабаннга къабхан къургъанды. Ол къабханнга тюшгенди. Ёлген къабандан узакъ болмай, балаларын эслегенди да, атыб аладан да экисин ѳлтюргенди.

Хапарны джазыгъыз. Къабан деген сѣзню тюбюн сызыгъыз.

Атланы арт бѣлюмлеринде ачыкъ тауушла о, у болсала, былай джалгъанадыла:

Баш. б.	ким?	оноучу	не?	къуш
Иелик. б.	кимни?	оноучу-ну	нени?	къуш-ну
Бер. б.	кимге?	оноучу-гъа	неге?	къуш-ха
Тамам. б.	кимни?	оноучу-ну	нени?	къуш-ну
Орун. б.	кимде?	оноучу-да	неде?	къуш-да
Баш. б.	кимден?	оноучу-дан	неден?	къуш-дан

171-чи иш. Орун, сууукъ, ун деген атланы кесигиз болушлада джалгъай джазыгъыз.

172-чи иш. Джаза туруб, точкаланы орунларына отун деген атны джарашдырыб сала, джазыгъыз.

Хасан школгъа ... этеди. Ол школгъа ... къургъагъын ташыйды. ... машина бла ташыйды. Хасан ... сагъат сегизде кетеди. Ол ... кечге дери этеди. Ингирликде уа машинаны джюклеб ... къайытады.

173-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, точкаланы орнуна керекли ахырланы къошугъуз.

1. Мен письмо джаздым (кимге?) къарнашым ...
2. Устазыбыз Сюлеменг... беш тетрадь берди.
3. Уучула чегетг... джетдиле.
4. Джандет келинине ариу селешди.
5. Окъуучула бригадирг... бардыла.

174-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Базыкъ басылгъан сёзлеге соруула салыгъыз. Къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз. Джазыгъыз.

1. Коммунизм джер юсюнде бютеу халкъгъа рахатлыкъ, эркинлик, урунуу, тенглик, насыб береди.
2. Совет адамланы космосха учуулары, совет халкъ бютеу Джер юсюнде рахатлыкъ ючюн кюрешгенине шагъатлыкъ этеди.
3. Бютёу дунияда рахатлыкъ хорларына совет халкъ ажымсыз ийнаналды. Энди совет адамла Айгъа да джолоучу боллукъларына сёз джокъду.

175-чи иш. Эгечим деген сёзге соруула сала джазыгъыз, ахырларын сызыгъыз, къайсы болушлада болгъанын айтыгъыз.

Эгечим заводда ишлейди. Анам эгечими эртденбла эртде уятады. Эгечиме ушхуур береди. Эгечими окъургъа ийдиле. Биз эгечибиз бла махтанабыз. Эгечибизни юсюнден газетде джазадыла.

176-чы иш. Окъугъуз. Терекчик, кёгетчик, чунгурчугъу деген сёзле къайсы болушлада, турадыла. Аффикслерин табыгъыз.

Азретни терекчиги.

Терезени аллында
Орнатханды терекчик.
Чыдамайды ол анга,
Джукъдан болса керекли.
Чунгурчугъу толлукъду:
Джетеди джангур сууу.
Узаймайын боллукъду
Кёб нёгери, бурууу.
Азрет бош кыйналмады:
Ёсдю, чакъды терекчик,
Башлады кёб турмайын,
Ол ашатыб кёгетчик.

Доюнланы А.

Сабийле джай каникуллада.

Джууунуу.

Суратха къараб, план салыгъыз, план бла хапар джазыгъыз.

177-чи иш. Сиз каникулларыгъызда заманыгъызны къалай ашырасыз, айтыгъыз.

178-чи иш. Кесигиз тюз, тюкю, бёрк деген атланы болушлада джалгъай, джазыгъыз.

179-чу иш. Точкаланы орунларына бёрю деген атны сала джазыгъыз.

... джыртыучу джаныуарды. ... : итге ушайды. Адилгерий ... кёргенди, ... уучулукъ эркинди. Аскер, маллагъа ... чабмаз ючюн, сакъды.

Ийнекни деген сёзню джалгъаныууна къарагъыз.

Баш. б.	ким?	ийнекчи
Иел. б.	кимни?	ийнекчи-ни
Бер. б.	кимге?	ийнекчи-ге
Тамам. б.	кимни?	ийнекчи-ни
Ор. б.	кимде?	ийнекчи-де
Баш. б.	кимден?	ийнекчи-ден.

Суратха къарагъыз. Соруулагъа джууаб джазыгъыз, атланы тюблерин сызыгъыз, къаллай атла болгъанын айтыгъыз.

1. Фермагъа кимле баргъандыла? (Ат атагъыз).
2. Джашчыкъла фермагъа нек баргъандыла?
3. Айшат бузоучукъгъа не ичиреди?
4. Сиз колхозгъа къалай болушасыз?

§ 19. Сыфат.

180-чи иш. Хапарны окъугъуз.

Сууукъ къыш.

Джылы джай кетди. Алтын кюз да озду. Джумушакъ къар джауду. Сууукъ джас урду. Терекле чапракъсыз сюеледиле. Джангыз наратла джай кёгергенча кёрунедиле. Юйледе от этедиле. Сууукъ къыш келгенди. Колхозну фермасында иш кёбдю. Малчыла кёк биченни маллагъа юлешедиле. Семиз ийнекле биченни суюб ашайдыла. Къызла бузоулагъа сют ичиредиле. Шофёр джаш сютлени заводха элтеди.

Бай колхозну къышда да кёбдю иши.

Хапарны джазыгъыз. Затланы къаллай болгъанларын кёрюзген сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Затланы ышанларын, къаллай болгъанларын кёрюзген сёзлеге *сыфат* дейбиз. Сыфат къаллай? неллей? деген соруулагъа джууаб этеди.

Тору ат, къызыл ийнек, иги адам.

181-чи иш. Бу тюбюндеги затлагъа бирер сыфат къошуб джазыгъыз.

Терек, джол, юй, тау, ийнек, окъуучу, адам, джаш, бёрк, тон, джаулукъ.

Керекли сёзле: джюн, акъ, кёк, ашхы, билимли, юл-
гюлю, сютлю, насыблы, мийик, джылы, уллу, кенг,
алаша.

Юлгю: *Алаша терек.*

182-чи иш. Бу тюрюндеги атланы сыфатларын, татыула-
рын, кылыкъларын кёргюзген сёзле къошуб джазыгъыз.

... наныкъ	... галстук	... стол
... айран	... бёрк	... эгеч
... суу	... кёлек	... джашчыкъ
... бёрю	... джаулукъ	... ит
... тюкю	... чурукъла	... къозучукъ

183-чю иш. Атланы кваллай болгъанларына кёре, сыфатла
къошуб, джазыгъыз. Сыфатланы тюрлерине сызла тартыгъыз.

... къар	... эрик	... юй
... кырдык	... улакъ	... класс
... тенгиз	... адам	... школ
... байракъ	... джол	... окъуучу
... чапракъ	... тау	... колхозчу

Юлгю: *Джумушакъ къар.*

184-чю иш. Тюрюндеги сёзледен айтымла къурагъыз, сы-
фатланы тюрлерине сызла тартыгъыз.

... тузун	... эриди	... кече
... тынгысыз	... бардым	... чачын
... къарангы	... тарайды	... сагъат
... джумушакъ	... столда турады	... адам
... джангы	... келеди	... къар

Юлгю. *Тынгысыз адам келеди.*

185-чи иш. Окъугъуз, соруулагъа джууабла джазыгъыз.
Сыфатланы тюрлерин сызыгъыз.

1. Черкескеде къаллай юле, орамла бардыла?
2. Сизни школугъуз джангы джылгъа къалай хазырланады?
3. Коммунизмде джашарыкъ адамланы халилери, билимлери къалай болургъа керекди?
4. Совет Союз атом кючню не иште хайырландырады?
5. Совет Союз не болмасын деб кюрешеди?

Ю лгю: *Черкескеде уллу ариу юле, кенг орамла бардыла.*

186-чы иш. Хапарчыкъны окъугъуз, сыфатланы тюблерине бирер сыз, атланы тюблерине экишер сыз тарта джазыгъыз.

Акъ айю.

Акъ айю Северде бузлу, сууукъ тенгизде джашайды. Тенгизни бузлары бек уллула боладыла. Ала сууда, кемелеча, барадыла. Акъ айюле бузланы биринден бирине секире, табхан джаныуарларын ашай, сууукъ тенгизде джуууна, алай джашайдыла.

Къарыусуз моржла, тюленле, тюрлю-тюрлю чабакъла бары да акъ айюге татлы аш боладыла.

187-чи иш. Бу сыфатлагъа тыйыншлы атла къоша, айтымла джазыгъыз.

Уллу, кенг, мийик, ариу, сютлю, иги, татлы, акъ, къара, къызыл, сары, мор, джюрюшлю, къаты, кёк.

188-чи иш. Окъугъуз.

Кавказ.

Кавказны сейрлик табигъаты барды. Джазгъы кюн артыкъсыз да эсингде кёбге къалады. Джылы, шош эртденлик. Кём-кёк кёкде бир булутчукъ джокъ-

ду. Джырлаучу къанатлыла тангны атханына джыр бла джолугъадыла. Къурт-къумурсха да къозгъала башлайдыла. Кюн бла къаяны келекгеси базман болады.

Кюн къаяны артындан чыгъа башлагъанлай, аргъы бетде къаяны келекгеси энишге эне башлайды. Кюн мийикге чыгъаргъа, келекге тас болуб къалады. Чыкъны тамчылары къаллай гокка хансны юсюнде болсала, аны бояуун аладыла. Къар таула къызарадыла. Кюн тийгинчи къара кёрюнюб тургъан джерле кюн тийгенлей кегередила. Къарангы тар къолланы джарлары эслене башлайдыла. Мийик таудан акъгъан тау суучукъ узакъдан, кюнюш белибауча, кёрюнеди...

Хапарда сыфатланы ала сыфатлагъан атла къатыш джазыгъыз. Сыфатланы тюблерине сызла тартыгъыз. Сыфатны да, атны да атаучу болушда джазыгъыз.

Ю лгю: *Сейирлик табигъат.*

189-чу иш. Сыфатланы табыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

КПСС-ни XXII съезди бизни партиягъа, саулай совет халкъгъа уллу къууанч болду. Съезд этген терен магъаналы ишле ёмюрде да унутуллукъ тюлдюле. Ала бизни багъалы Коммунист партияны тулпарлыкъ историясыны тизгинлерине алтын харифле бла джазылгъандыла. Коммунизмни ишлеучюлени съезди бир акъылдан толугъабыл этиб, КПСС-ни джангы Программасын алгъанды. Ол сейирлик программады.

190-чы иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, атланы тюблерине бирер, сыфатланы тюблерине экишер сыз тартыгъыз.

Джангы кеме.

1962-чи джыл Ленинградда ишлениб, джангы кеме чыкъгъанды. Джангы кемени атына бизни Къарачай-Черкес областны халкъыны сыйы ючюн „Къарачаево-

Черкесия“ деб аталгъанды. Энди ол теплоход джершарны бютеу тенгизлеринде, океанларында джюзеди. Дунияны тюрлю-тюрлю портларына киреди. Кёб къралланы халкълары бизни кемени мийик форштевенинде, мангылайында, махтаулу атны окъуйдула.

Бу теплоходда ишлегенлени уллу практика сынамлары барды. Бу аламат кемени биринчи джолу эркинликни суйген Кубагъа болгъанды. Ноябрьны 28-де Карачаевск, Черкесск шахарлада джангы теплоход стройгъа киргени ючюн къууанч джыйылыула болгъандыла.

191-чи иш. Бу атлагъа аланы тюблериндеги сыфатланы бирин кшоша, айтымла этиб, джазыгъыз.

Атла: джай, джаз, къыш, кюз, ханс, тала, кече, джасдыкъ, тешек.

Сыфатла: къуу, кенг, къуш, къарангы, къалын, алтын, сууукъ, джылы, джелли.

192-чи иш. Бу сыфатлагъа тыйыншлы атла табыб джарашдыра джазыгъыз.

къашха...	уллу...	ауур...
тору...	акъыллы...	дженгил...
мыйыкълы...	сакъаллы	къалын...
гыдай...	алаша...	чий...
аламат...	мысды...	чочууукъ...
къолан...	ачы...	татлы...

193-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Джазыгъыз.

Къарлы къыш тюшдю. Сууукъ кюн болду. Мияла бузда сабийле учадыла. Исхакъ джылы тонун, тюклю бёркюн да кийди.

Хар айтымны башчысын, хапарчысын айтыб, аланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Сыфат айтымда кеси сыфатлагъан затыны аллында джурюйдю. Ол айтымда башчы хапарчы да болады.

Сабийлени къыш оюнлары

194-чю иш. Суратха къараб, бу план бла хапарчыкъ джазыгъыз.

1. Къыш тюшдю.
2. Сабийлени къууанчлары.
3. Чанала бла учуу.

Хапарчыкъны джазгъан заманда, аллында къышны, кърны джолланы, тереклени, сууланы юсюнден джазыгъыз.

Сабийле неге къууаналыла?

Къалай кийингендиле? (Сабийлеге ат атагъыз).

195-чи иш. Сыфатланы тюблерине сызла тарта джазыгъыз.

Бизни школ.

Бизни школ джангыды. Школну эки этажы барды. Къабыргъалары къызыл кырпычдан этилгендиле, башы къанджал бла джабылгъанды. Бизни школну класслары джылыла, кирсизле, джарыкъладыла. Ол джангы окъуу джылгъа иги хазырланганды. Джангы шкафла, столла, партала алгъанды. Школну тѣбен джанында сад барды. Тереклени тѣгереклерин къазыб джумушатабыз, алагъа суу иебиз, тереклени заранлы къуртладан сакълайбыз.

196-чы иш. Окъугъуз, точкаланы орунларына керекли кескелени къоша, джазыгъыз.

1. Мени къы... галстугум барды.
2. Къыш кюнледе хауа кирсиз болады.
3. Сабийле джуму... къардан гинджи этиб ойнайдыла.

4. Бизни устазыбыз бизге бир сейир ... китаб окъуду.

5. Атам базардан джи... балта сатыб алды.

6. Кавказда ул... таула бардыла. Орамда... тауушла чыгъадыла.

197-чи иш. Сыфатлагъа соруула сала джазыгъыз.

1. Уучула уллу къаяны башына чыкъдыла.

2. Къаты джел терекни чапракъларын тюшюрдю.

3. Исси кюн къыздырады.

4. Сабийле ариу, кенг орамгъа чыкъдыла.

5. Коммунист партия бизни насыблы джашаугъа чыгъаргъанды.

Юлгю: *Уучула уллу (къаллай?) къаяны башына чыкъдыла.*

198-чи иш. Айтымланы окъугъуз, сыфатланы тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Тёрт гёбелеккечик.

Джай эди. Исси кюн биченликде кёб тюрлю гокка ханс бар эди. Аланы башларында сары, къара, кёк, акъ гёбелеккечикле уча эдиле. Ала ариу гокка хансланы татлы сууларын иче эдиле. Акъ гокка хансха акъ гёбелеккечик, кёкге—кёк гёбелеккечик къондула. Къызыл гокка хансха да къара гёбелеккечик къонду.

199-чу иш. Бу тюбюнде берилген сыфатлагъа келишген атланы къошуб, айтымла къураб джазыгъыз.

Мутхуз, джарыкъ, къара, джангыз, кюзгю, ариу, сейирлик, акъыллы, уллу, кирсиз.

§ 20. Санау.

200-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Ненча деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Меннге онбир джыл болгъанды. Мен ючюнчю классда окъуйма. Гитче эгешчигим школгъа бармайды, анга тёрт джыл болгъанды. Бизни юйдегибизде беш адам барды. Атама отуз беш джыл болгъанды, ол колхозда ишлейди. Анама уа отуз джыл болгъанды, ол школда сабийлени окъутады. Анамы айлыкъ джалы джетмиш сом болады. Уллу къарнашым заводда ишлейди, ол сексен-тогъсан сом алады.

201-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

Джылда ненча ай барды? Биринчи ай къайсыды? Экинчи? Ючюнчю? Тёртюнчю? Бешинчи? Алтынчы? Джетинчи? Сегизинчи? Тогъузунчу? Онунчу? Онбиринчи? Онекинчи?

Айланы бир-бири ызларындан жарашдырыб джазыгъыз.

Сёз ючюн: Джылда онеки ай болады. Биринчи ай—январь, экинчи ай... .

202-чи иш. Нарт сёз бла джомакъны окъугъуз, ненча деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Бир батыргъа минг къызбай да тенг болмаз.

2. Эки джюзюк, эки таякъ ортасында уа чюй.

Бир, эки, алты, он, минг, джюз д. а. к. деген сёзле затланы санларын билдиредиле. Была **санауладыла**. Кеслери да ненча? деген соруугъа джууаб этедиле.

Ненча китаб?—Тогъуз. Ненча окъуучу?—Джюз.

203-чю иш. Соруулагъа джууаб этигиз. Затланы санларын, тизгинде орунларын билдирген сёзлени тублерине сызла тартыгъыз.

Сен кайсы джыл туугъанса? Ненча джыл болгъанды? Къайсы классда окъуйса? Уллу къарнашынг бармыды? Ол а ненчанчы классда окъуйду? Къайсы джыл туугъанды?

Октябрь революция къайсы джыл болгъанды?

В. И. Ленин къайсы джыл туугъанды, билемисе?

Совет Армияны кюню къачан боллукъду?

Юрий Гагарин джерни тегерегине къачан, къайсы джыл учханды?

204-чю иш. Окъугъуз. Ненчанчы? ненча? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тублерине сызла тарта, джазыгъыз.

Биринчи дерс башланды. Экинчи дерс къарачай тилди. Ючюнчю дерс физикады, тёртюнчю дерс физкультурады. Мени эгечим джетинчи классда окъуйду. Бешинчи декабрь Конституцияны кюнюдю. Экскурсиягъа джыйырма пионер кетди. Пионерле садда онсегиз алма терек онбеш да кертме терек орнатдыла.

Ненча? деген соруугъа джууаб этген санаулагъа **санчы санаула** дейдиле. (Ненча **къыз?**—**Алты. Ненча джаш?**—**Беш**).

Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген сёзлеге да **тизгинчи саноула** дейдиле. (Ненчанчы?—**Тёртюнчю, джетинчи**).

205-чи иш. Санчы санаулары тизгинчи санаулагъа айландырыгъыз.

бир—биринчи

онбир— ...

эки— ...

онеки— ...

юч— ...

онюч— ...

тёрт— ...	онтёрт— ...
беш— ...	онбеш— ...
алты— ...	оналты— ...
джети—...	онджети— ...
сегиз— ...	онсегиз— ...
тогъуз— ...	онтогъуз— ...
он— ...	джыйырма— ...

206-чы иш. Тюбюнде берилген санаулары къоша, айтым-ла къураб, джазыгъыз.

1. Беш, джюз, эки, бир, джыйырма.
2. Биринчи, экинчи, ючюнчю, джыйырманчы, он-биринчи.

207-чи иш. Окъугъуз. Точкалары орнуна санаулары ахырларына керекли кесекчиклени къоша, джазыгъыз.

А. С. Пушкин минг джети джюз тогъсан тогъузун... джыл туугъанды. А. М. Горький минг сегиз-джюз алтымыш сегизин... джыл джыйырма сегиз... мартда туугъанды, минг тогъуз джюз отуз алты... джыл онсегизин... июнда ёлгенди. Джети... тогъуз... къошсанг, онал... болады. ... классда джыйыр... сег... окъуучу барды. Классыбыздан онек... пионерни комсомолгъа алдыла. Орус тилни дерсинде онбешин... ишни толтурдукъ.

208-чи иш. Соруулагъа джууабла джазыгъыз. Санаулары тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Сизни классыгъызда не н ч а терезе барды?
2. Сени башха элде не н ч а тенгинг барды?
3. Сизни пионер отрядыгъызда не н ч а пионер барды? Бир звенода уа?
4. Биринчи партада кимле олтурадыла?
5. Сен къайсы партада олтураса?
6. Сиз къайсы классха кечериксиз?

209-чу иш. Санаулары ахырларына керекли кесекчиклени кѳоша джазыгъыз. Санаула кѳаллай соруулагъа джууаб эте-диде, эслегиз.

Мени тамада эгечим онун... классда окъуйду. Мен ючюн... классда окъуйма. Клуб минг тогъуз дж... алт... бирин... джыл ишленгенди. Клубну ичине эл... адам сыйынады.

210-чу иш. Санаулары тюблерине сызла тарта, джазыгъыз, кѳаллай (кѳайсы) соруулагъа джууаб этгенлерин кѳрюгюз.

1959-чу джыл 12-чи сентябрда Совет Союз Айгъа ракета джибергенди. Ауурлугъу 1511 кг. болгъан ракета 2 кюнню учуб барыб, Айгъа тюшгенди. Совет ракетаны Айгъа тюшгени бютѳу дунияны сейирсиндиргенди.

Айгъа биринчи бизни ишчиле ишлеген ракета учханды. Айгъа джолну биринчи совет ракета ачханы бизни артыкъ да бек кѳууандырады.

211-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Герман Степанович Титов ненчанчы космонавты?

2. Лѳтчикле-космонавта бизде ненча боладыла?

212-чи иш. Айтымлары окъугъуз, санаулары тюблерине сызла тарта, джазыгъыз, кѳаллай санаула болгъанларын айтгъыз.

1951-чи джыл 17-чи октябрда Москвада КПСС-ни XXII съезди ачылгъанды. Карачаево-Черкесия атлы кемени узунлугъу 147 метр 35 сантиметрди, кенглиги 19 метр 70 сантиметрди. Суугъа ташайгъаны 9 метр 15 сантиметрди. Ол кемени стройгъа киргени ючюн бизде кѳууанчлы джыйылыула болдула.

§ 21. Алмаш.

213-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Биз насыблы юйдегиде джашайбыз. Сен иги окъуйса. Ол бюгюн бизге келликди. Биз Ата джуртубузну сюебиз. Биз сизни эришиуге чакъырабыз. Сиз элде джашайсыз. Ала джарыкъ джырла джырлайдыла.

214-чю иш. Адамланы атларын алмашдыргъан сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Исса тенглерине болушады. Ол бизни суйген тенгибизди. Пионерле пенсионерлеге болушадыла. Ала колхоз мюлкню аяйдыла. Хызыр къошха кетди. Ол колхоз маллагъа къарайды. Комсомолецле келедиле. Ала комсомол джыйылыугъа барадыла.

Мен, сен, ол, сиз, ала, деген, адамны, малны, затны орнун тутхан сёзлеге алмаш дейдиле.

215-чи иш. Джырны окъугъуз. Алмашланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Джашасын бизни партия.

Джылдан джылгъа байлыкъ кёб болад
Сени джолунгу кючюнден.
Къралла юлгю алалла
Бизни къралны ишинден!

Джашасын бизни партия,
Ленинни иши джашасын!
Багъалы Совет Армия
Дуния тынчлыгъын сакъласын!

Сени джолунга джыйылсын
Бютеу джолланы аягъы!
Мийикде турсун, джашасын
Коммунизмни байрагъы!

Кзобанланы Д.

216-чы иш. Соруулагъа джууаб джазыгъыз, алмашланы табыгъыз.

Сизге ким келгенди? Сен къайсы школда окъуйса? Дерслеринги этиб бошасанг, сен юйде кимге болушаса? Бизни насыблы джашаугъа ким чыгъаргъанды? Сиз окъуб бошасагъыз, къайда ишлериксиз? Сени атанг, ананг къайда ишлейдиле?

217-чи иш. Окъугъуз. Алмашларын джазыгъыз.

Сёлешиу.

Зулихат сорады:

— Асият, сен бюгюн бизге келликмисе?

Асият джууаб этеди:

— Хо, мен бюгюн сизге барлыкъма.

— Сени эгечинг Москвагъа барыбмы келди?

— Огъай, ол Москвагъа энди барлыкъды.

— Сизни Москвада кимигиз барды?

— Бизни Москвада танышларыбыз бардыла.

— Ала Москвадамы джашайдыла?

— Ала Москвада джашайдыла.

Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген сёзле алмашладыла.

Алмашла атны орнунда джюрюйдюле. *(Хасан къой кютеди. Ол алагъа иги къарайды.)*

Алмашла атны орнунда келселе, атны сорууларына джууаб этедиле.

218-чи иш. Джазыгъыз. Алмашланы тюблерин сызыгъыз.

Исса заводда ишлейди. Ол кесини ишин суюди. Салих кёб китаб окъуйду. Ол китабланы школно библиотекасындан алады. Бизни колхозда къойла семиздиле. Сиз бизге болушургъамы келгенсиз? Ала бизни ариу халиге юретедиле. Мен гитче къарнашчыгъыма таурух айтдым. Ол таурухха бек суююб тынгылайды.

— Быйыл сиз Доммайдамы солудугъуз.

— Хо, биз джыл сайын Доммайда солуйбуз?

219-чу иш. Айтымлада алмашланы табыгъыз. тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Бизни классны окъуучулары айырма окъуйдула.

2. Сизни устазыгъыз бизни бла экскурсиягъа барлыкъмыды?

3. Окъуучула бизни колхозгъа уллу болушлукъ бередиле.

4. Мен элде джашайма.

5. Мени бир тенгим Нальчикде джашайды. Аны атасы анасы да Нальчикде джашайдыла.

6. Биз къытай пионерлеге письмо джазабыз, ала да бизге джазадыла. Сапийат кюн сайын школгъа барады. Ол дерслеге кечикмейди, иги окъуйду, халиси ариуду. Мени эгечим педучилищеде окъуйду. Ол бир джылдан устаз болуб чыгъарыкъды.

220-чы иш. Хапарны окъугъуз, алмашланы табыгъыз, къайсы бетледе болгъанын айтыгъыз. Ол алмашлагъа юйде айтымла джазыгъыз.

Джылан.

Бир джолда мен биченликге чыкъган эдим. Мен гебенлеге чынгаб, ариу ийисли биченни ары-бери къатышдыра тургъанлайыма, бичен кёлтюрюлдю да тебреди. Мен къоркъдум, не этерге билмедим.

Сора, айюча мурулдай, биченни тюрбюнден Азрет тенгим чыкъды. Экибиз да кюрдюк. Биз бир бирибизни илгендирген эдик.

— Сен мени джюрегими алыб кюрю эдинг,— деди Азрет.

— Кюралай бла?

— Джукюрлаб тургюранлай, юсюнге минсем, сен да кюркюр эдинг.

— Мен да кюркюр ючюн кюралмадым, кертисин айтсам, мен сеннге айюсе деб тура эдим.

Биз алай селеше тургюранлай, бичен шыбырдады, сора бир сызгюргюр таууш чыкъды; айланыб кюрасакюр, бир джылан бизни таба учуб келе эди. Азрет кюркюрмады да аны бойнундан тутду. Мен кюркюрдум да гебенден секирдим.

Азрет да, мен да джыланнга кюрарадыкюр. Бу джыланны биз устазыбызгюр бердик. Ол энгда школда турады.

221-чи иш. Точкаланы орнуна керекли алмашланы джазыгюр, ала айтымда не болуб келгенлерин айтыгюр.

Мен дарман хансла джыяма.

... дарман хансла джыяса.

... дарман хансла джыядыла.

222-чи иш. Окюргюр, алмашланы тюрлерине сызла тарта, джазыгюр.

Сени окюручу тенгинг барды. Ол айырмагюр окюрйду. Мен аны бла олтурама. Биз дерсге бирге хазырланабыз. Аны аты Идрисди. Идрис иги сурат салады. Ол кюн сайын школгюр суратларын алыб келеди. Окюручула аны салгюр суратларына сейирсиниб кюрарайдыла. Идрис суратчы боллукюрду.

223-чю иш. Точкаланы орунларына керекли алмашланы сала, джазыгъыз.

1. ... Ата джуртубузну сюебиз.
2. ... атам колхозда тракторист болуб ишлейди.
3. ... Совет Аскер ... джауларыбыздан сакълайды.
4. Колхозчула бай джашайдыла. ... колхозда мал кѣбдю. Колхоз районну кѣчюучю Къызыл байрагъын алгъанды. ... къралыбызгъа ие болгъанбыз. ... къралыбызны хорларыкъ кърал джокъду. ... эришиуде биринчи орунну алдыла. ... малчылыкъны ёсдюредиле.

224-чю иш. Окъугъуз. Алмашланы тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

1. Ол чегетни артында бизни совхозну сабанлары бардыла.
2. Ол ишсиз турмайды.
3. Мен бюгюн Аслан бла музейге барлыкъма.
4. Сиз практикагъа къачан барлыкъсыз?
5. Бизни джангы школубуз ишленгенди.
6. Ол бизни устазыбызды. Биз аны бек сюебиз.
7. Сен окъугъан китабланы мен да окъугъанма.
8. Сиз да алача иги окъургъа керексиз.

225-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген сѣзле къайсы соруулагъа джууаб этедиле?

2. Алмашла айтымда башчы болсала, къайсы соруулагъа джууаб этедиле?

226-чы иш. Айтымланы джазыгъыз, башчы болуб келген алмашланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Бизни Ата джуртубузну махтаулу хорламлары бютѳу совет адамланы коммунизм ишлеуде джангы джетишимлеге учундурадыла. Мен Хубийланы Осман-

ны „Аманат“ деген китабын окъугъанма. Биз хуторда джашайбыз. Сен кесинги махтаучу болма, сени башхала махтасынла. Изложениени биз кыйналмай джазабыз. Экскурсиягъа бизни бла ала да барлыкъдыла. Ол кесин ариу джюрютеди, биз андан юлгю алабыз. Сен аллымда бар, мен сени ызынгдан барырма. Биз кыйш каникулларыбызны бек джарыкъ ашырдыкъ.

227-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Сиз дерсен сора не этесиз?
2. Сен юйде атанга, ананга болушамыса?
3. Устазыгъыз сизни не ючюн махтайды?
4. Школну библиотекасындан китаб алыб окъуймуса?
5. Сизни классыгъыз джангы джылгъа къалай хазырланганды?

228-чи иш. Бу соруула бла окъугъаныгъызны кыйы тарыгъыз.

1. Алмаш деб кыйсы сёзлеге айтабыз?
2. Алмаш айтымда башчы, хапарчы боламыды?
3. Алмашла кыйсы соруулагъа джууаб этедиле?
4. Алмаш айтымда сансыз член боламыды?

229-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны табыгъыз.

Ислам колхозда ишлейди. Ол трактористди. Мени тенгим Хурзукда джашайды. Ол бизге келликди. Ахмат онунчу классны бошагъанды. Ол Москвада окъурукъду. Биз джашауубузгъа каууанабыз. Сиз бюгюн ишге барлыкъсыз. Ала джашагъан джерлерин сюедиле. Сен китабны библиотекагъа бердинг. Сиз эришиуде биринчи орунну алдыгъыз.

230-чу иш. Точкаланы орнуна алмашладан башчы къурагъыз. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбуне сиз тартыгъыз.

... сейирлик китабны окъуса.
... сейирлик китабны окъуду.
... сейирлик китабны окъудула.
... сейирлик китабны окъуйсуз.
... сейирлик китабны окъуйбуз.
... къарнашым Совет Армияда къуулукъ этеди.
.. Коммунист партиябыз джашасын!
... Хамитни бек сюеди. ... аны тенгиди.
Бюгюн джыйылыуда ... кёб селешди.

231-чи иш. Точкаланы орунларына керекли алмашланы джазыгъыз, хапарчыны тубюне сыз тартыгъыз.

Ол иги китаб (кимникиди?)
Мени атам (кимди?)
Ол джырлай тургъан (кимди?)
Ол ручка (кимникиди?)
Джолда келе тургъан пионерле (кимникиле-
диле?)
Ленин (кимникиди?)
Сени суратынг (кимдеди?)
Мени тенгим (кимди?)

232-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алмашла айтымлада не болуб келгенлерин кёрююз.

Менде сени китабынг барды. Сени къарнашынг мени бла окъуйду. Мени итим айюню ызы бла мени дорбуннга алыб барды. Дуппурну тешигинден меннге джылы тылпыу урду. Сенде мени суратым барды.

Алмашла айтымда башчы да, хапарчы да, сансыз член да боладыла.

Ю л г ю: *Мен окъуйма. Китаб меникиди. Исса мени бла киногъа барды.*

§ 22. Этим.

Сабийле (не этедиле?) План салыгъыз,
хапарчыкъ джызыгъыз.

Джашчыкъ не этеди?

Къызчыкъ не этеди?

Айтымланы окъугъуз. Затланы не этгенлерин танытхан сёзлени табыгъыз. Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле, кёрюгюз.

Атам газет окъуйду. Анам ийнек сауады. Биз мамырлыкъны сюебиз.

Затны не этгенин, не этеригин, не эте тургъанын кёргюзген сёзлеге этим дейбиз. Этим айтымда не этеди? не этилинеди? деген соруулагъа джууаб этеди.

235-чи иш. Окъугъуз. Кимни не этгенин билдирген сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Сёлешиу.

- Азрет, сен бусагъатда не этесе?
- Мен бусагъатда джазама.
- Илияс, сен а не этесе?
- Мен окъуйма.
- Къалгъан сабийле уа не этедиле?
- Къалгъан сабийле да окъуйдула, джазадыла:
- Биз школда сурат салабыз, эсеб чыгъарабыз. Переменада уа ойнайбыз, джырлайбыз.

234-чю иш. Соруулагъа джууаб джазыгъыз.

Мен не этеме? Ол не этеди? Ананг къайда ишлейди? Ананг юйде не ишлейди? Сени къарнашынг колхозда къойланамы кютеди? Колхозда ийнеклени Супиятмы сауады? Ол ийнекледен кёб сют аламыды?

233-чю иш. Айтымланы окъугъуз, этимлени табыгъыз.

Джылны къайсы заманындан айтылады? Ат атагъыз.

Кюнню таякълары джерни джылытады. Ханс эм терекле кёгередиле. Чыбчыкъла джарыкъ джырларын

джырлайдыла. Юйню артында колхоз тюзле кёрюнедиле. Колхозчула колхоз тюзледе ишлейдиле. Биз колхозгъа болушабыз.

236-чы иш. Айтымланы окъугъуз этимлеге соруула салыгъыз.

Кече атам газет окъуйду. Мурат радиогъа тынгылайды. Шамшият сурат салады. Мен таурух окъуйма. Анам меннге кёлек тигеди. Къарт атам солуйду. Къарт анам чындай этеди.

237-чи иш. Бу назмуну окъугъуз. Этимлени табыгъыз, заманларын айтыгъыз.

Къозучукъ.

Тум къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды.

Эсге тюшсе анасын
„Май-май этиб чакъырад,
Бурма тюклю къозучукъ
Къалай ариу макъырад.

Бек ашыгъыб анасы
Къозучукъгъа келеди,
Къызгъан сютюн джелининден
Баласына береди.

Джут къозучукъ тыпырдай,
Анга мыллык атады,
Ана сютден тойгъанлай,
Зауукъ этиб джатады.

Бостанланы Хасан

238-чи иш. Этимлени табыгъыз, ала къайсы соруулагъа джууаб этедиле, кѣргюзюгюз. Этимлени заманларын айтыгъыз.

Клубда.

Сабийле клубха бардыла. Клубда сабийле тенглерин кѣрдюле, кѣууандыла. Пионерле колхозчулагъа алаamt концерт кѣргюздюле. Колхозчула пионерлеге разы болдула.

239-чу иш. Окъугъуз. Затны не этгенин билдирген сѣзлени тюблерин тартыгъыз.

Тюлкю.

Тюлкю чегетде гитче джолчукъ бла бара эди. Бара тургъанлай, эт ийис сизди. Ол эт ийисге чабды. Узакъ бармай, къабханнга тюшдю.

240-чы иш. Точкаланы орнуна затны не этгенин билдирген сѣзлени джазыгъыз, тюблерине сызла тартыгъыз.

Маруа анасына . . . , сауутланы . . . , юйню . . . , суу . . . , кийимлени

241-чи иш. Бу назму кесекни окъугъуз, этимлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Айырма окъуучу.

Окъуу джылны аллында дерсге хазыр болгъан эдим.

Иги сохда болургъа керти иннет алгъан эдим.

Окъуу джылны аллында мен иги окъуб тебретим.

Алчылыкъны окъууда кишиге да бермедим.
Мен къарагъан таначыкъ ёсюб, ийнек болгъанды.
Ахматчыкъ да къараргъа тайчыкъны кесине ал-
гъанды.

242-чи иш. Айтымланы окъугъуз, аланы этимлерини
джетмеген кесеклерин джетдире, джазыгъыз.

Сен билгенни мен да бил...ме. Османнга тюбе-
сем, Иссадан хапар сор...ма. Москвагъа барсам, Ле-
нинни Мавзолейин кёр...ме. Джай каникулда мен
лагерде сол...ма. Мухтар кюрек табса, школну
арбазындан къарны кюре...ди. Эгешчигиме 7 джыл
болса, школгъа джюрюрюкдю. Атамы кёрсем, бек
къууан...ма.

243-чю иш.

Санитар ит.

Ол къазауатда болгъан эди. Бир солдат аягъындан
джаралы болду. Ол хансада джата эди. Санитарла аны
табмай, алгъа кетдиле. Алай бла солдат сау кюнню
джатды. Кеч болду.

Ол сагъатдан джаралы джууукъда итни айланнга-
нын эшитди. Солдат акъыртынчыкъ итни чакъырды.
Ол санитар ит эди. Сыртында кызыл крести бла
сумкасы бар эди. Солдат бинтни алды, аягъында джа-
расын байлады. Ит а ызына айланыб, чабыб кетди. Ол
дженгил санитарны алыб къайытды. Алай бла ит сол-
датны ёлюр джеринден къалдырды.

Хапарны юч кесекге бёлюгюз.

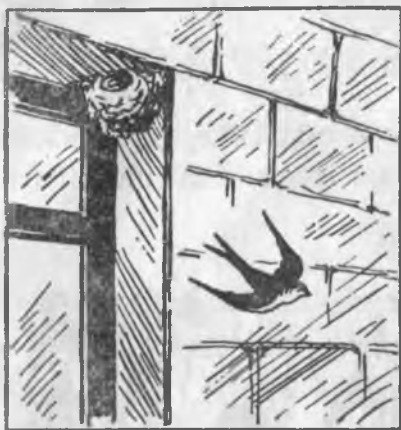
Нени юсюнден айтылады: биринчи кесегинде? Экинчи ке-
сегинде? Хар кесегине ат атагъыз. Этимлени тюблерине сызла
тартыгъыз.

244-чю иш. Точкаланы орунларына керекли этимлени джазыгъыз.

Мен дерсен сора... . Тамбла Амин тенгине письмо... . Биз ишден сора... . Къачда колхозчула нартых... . Пионерле колхозгъа Мен агроном... . Сен вра... . Ол устаз... .

Керекли сёзле: *джазарыкъды, солурукъбуз, окъурукъма, джыярыкъдыла, боллукъма, болушурукъдула, боллукъду, боллукъса.*

Суратха къараб, хапарчыкъ къурагъыз.

Этимле бетледе тюрленедиле:

1-чи бет: *мен джазама, биз джазабыз.*

2-чи бет: *сен джазаса, сиз джазасыз.*

3-чю бет: *ол джазады, ала джазадыла.*

Этимни юч заманы барды:

Бусагъат заман: Мен окъуйма, сен окъуйса, ол окъуйду, ала окъуйдула

Озгъан заман: Мен окъугъанма, сен окъугъанса, ол окъугъанды, ала окъугъандыла.

Боллукъ заман: мен ишлерикме, сен ишлериксе, ол ишлерикди, ала ишлерикдиле.

.....

Этимни джангызлыкъ саны: мен ишлейме, сен ишлейсе, ол ишлейди. Этимни кёблукъ саны: биз ишлейбиз, сиз ишлейсиз, ала ишлейдиле.

Терек орнатыу.

Берилген план бла, суратха къараб, хапарчыкъ къурагъыз.

1. Джаз келди.

2. Джаз сайын окъуучула не затла орнатадыла?

3. Сабийле орнатхан терекле къалайда ёседиле?

4. Ала къаллайла болгъандыла?

5. Садны школгъа къаллай хайыры барды? Сабийлеге ат атагъыз.

Сизни школда сад бармыды?

Сиз анда къалай ишлейсиз?

ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙЫТАРЫУ.

§ 23. Сёзню къурамы.

245-чи иш. Бир тамырлы сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Чегет.

Чегет бизни джуртубузну байлыгъыды. Агъачдан кёб зат этиледи. Чегетни чегетчиле сакълайдыла. Биз джалан джерлеге терекле орнатыб ёсдюребиз.

Сёзню ахыры.

246-чы иш. Окъугъуз. Тенгим деген сёзню ахырына къошулгъан кесеклени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз, сёзню магъанасы къалай тюрленгенине ёсигизни ийигиз.

Тенгим.

Мен тенгими бек сюеме. Экибиз да дерсге бирге хазырланабыз. Дерсибизни этмей школгъа бармайбыз. Мен бюгече тенгимде кече къаллыкъма. Тенгиме бир сейирлик китаб берликме. Тенгимден келсем атам бла выставкагъа къараргъа барлыкъма.

Сёзню магъанасына кёре тюрлениб келген кесегине не дейдиле? Кесигиз юлгю келтириб джазыгъыз. Сёзню тамыры. ...

247-чи иш. Бу сёзлени тамырларын табыгъыз.

Къойчу, къойла, къойчулукъ, джазыу, окъуучу, джазыучу, окъуу, окъуучулукъ, къарнаш, къарнашлыкъ, къарнашларым, сабан, сабанлыкъ, сабанчылыкъ.

Сёзню бирча кесегине не дейдиле?

Кесигиз юлгю келтиригиз.

248-чи иш. Бу сёзлени къурамларына кёре таблицагъа джазыгъыз.

Бузоу, бузоучу, бузоучулукъ, колхоз, колхозчуларыбыз, колхозчулукъ, колхозчу, сёз, сёлешиу, сёзлюк, сёзчю.

Сёзле	Тамыр	Аффикс	Ахыр

249-чу иш. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

1. Сёзню тамыры деб къайсы кесегине айтабыз?
2. Сёзню ахыры деб къайсы кесегине айтабыз?
3. Сёзню аффикси деб къайсы кесегине айтабыз?

Тунакы тауушла.

250-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени джазыгъыз, сиз харифле къошхан сёзлени къалай кёчюрюрге боллукъду, айтыгъыз.

Сабийлени коллективде ёсдюрюгюз.

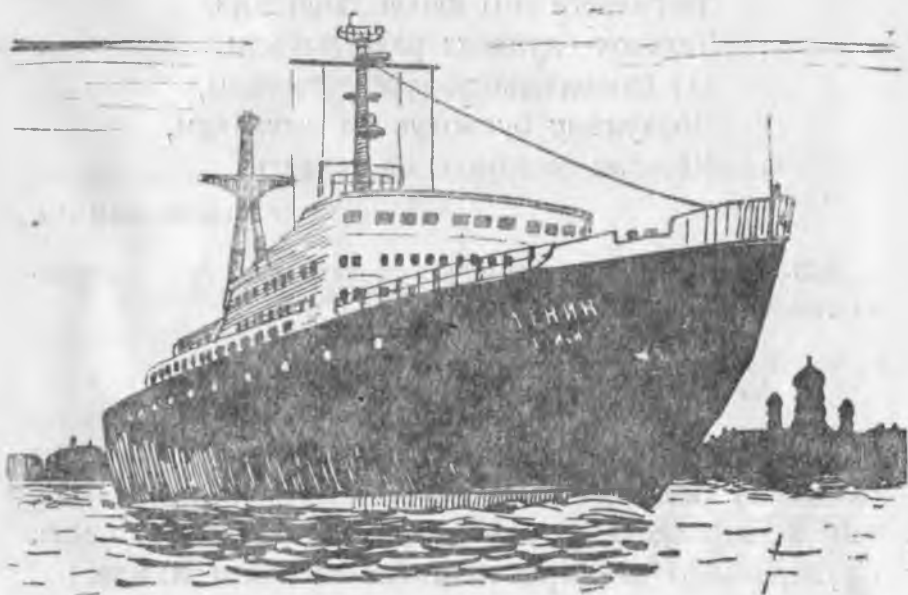
Сабийлени ком...унист халиге юретиу совет адам-ланы баш борчларыды. Кол...ективни тышында адам джашаяллыкъ тюлдю. Кол...ективде ёсмеген энди бол-лукъ насыблы джашаугъа, коммунизмге, ие болал...ыкъ тюлдю. Кол...ективде ёсген сабий ариу халиге, ишлер-ге, адамланы сыйларгъа юренеди. Тенгликни, шохлукъ-ну джюрютеди. Тенгини къууанчы аны да къууанчы болады.

Капиталист кърал...ада сабийни, адам кеси ючюн джашаргъа керекди деб юретедиле.

251-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени джазы-гъыз, ала къаллай харифле болгъанларын айтыгъыз.

Ленин атлы атом ледокол.

Би... ..ахат...ыкъ ючю... кю...еше...из. Мил...етле а...асы...да къа...наш... ыкъ...ы, шох...укъну из...ей...из.

Би... ато... кюч...ю рахат...ыкъ джашау...а, халкъ мюлкге хайы... лады... а...ыз. Ато... кюч б...а иш...еген элект... оста...ция...а иш... ейбиз.

Аллай кеме...е...и бири—ато... ледоко... ишлени... бошаб тенги...ге чыкъгъа...ды. Ол ледоко...гъа Ленинни аты ата...гъа...ды. Бизни Коммунист па...тия...ыз биз... халкъы...ы...ны джашауу...не къада... къууа... чы...ы, насы ...лы эте... ючюн кюрешеди.

252-чи иш. Окъугъуз, тюблери сызылгъан сёзлени тамырларын табыгъыз, башха джазыб алыгъыз.

Тюзлюк.

Тюзлюк—адамланы насыбыды,
Тюзлюк—насыбланы асылыды.
Тюзлюк—джюрекдени кюзгюсюдю,
Тюзлюк—адамланы сюзгючюдю.
Тюзлюкню Ленин бютюн суйгенди,
Ол аны ючюн кёб кюрешгенди,
Тюрмелеге аны ючюн тюшгенди.
Тюзлюк—дунияда рахатлыкъды,
Ол ёмюрде да хорланмазлыкъды,
Зорлукъну бугъоуун ол чачханды,
Кёзлени тенгликге ол ачханды.

Эбзеланы Аз.

253-чю иш. Базыкъ басылгъан сёздеде къысыкъ харифлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Областыбызны байлыкълары.

Къарачай-Черкес область хар не тюрлю зат бла байды. Бу областда ташкёмюр, агъач кёбдю. Бизде, башха джерледеча, агъач джаргъан заводла бардыла. Сууларыбызда электростанцияла ишленгендиле,

254-чю иш. Бу куплетни азбар этигиз, китабха къарамай джазаргъа хазырланыгъыз. Башчыны тюбюн бир, хапарчыны тюбюн эки сыз бла тартыгъыз.

Къарылгъач.

Кюн джылтырайды,
Кырдык кёгереди,
Къарылгъач бизге
Джыл сайын келеди.

255-чи иш. Точкаланы орнуна керекли аффикслени джазыгъыз.

Сюрюу...ле иги къараб, малларын семиртедиле. Джол тайгъак болса, эслеб джюрюрге керекди. Чалкы...ла чалкы чаладыла. Мен къарагъан къозу...ла, улакъ... уллула болгъандыла. Джаз болса, къарылгъач...ла бизге учуб келедиле. Мени къарнаш...гъым мастерскойда бир гитче стол...укъ ишледи.

§ 24. Айтым.

256-чы иш. Тюбюндеги соруула бла айтымлагъа кёре, окъугъаныгъызны къайтарыгъыз.

1. Хапарлаучу айтым деб къаллай айтымгъа айтабыз?

2. Кёлтиортюучю айтым деб а къаллай айтымгъа айтабыз?

3. Соруучу айтым деб а къаллай айтымгъа айтабыз?

4. Быллай айтымланы ахырында къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? Юлгюле келтиригиз.

257-чи иш. Эки хапарлаучу, эки кёлтюрючю, эки да соруучу айтым джазыгъыз. Айтымланы ахырында керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

258-чи иш. Джомакъланы да, джууабларын да джазыгъыз.

Балтасыз кёлпюрле ишлейди. Кесини юйюн сыртын-да кёлтюрюб айланады. Отда кюймеген, сууда батмагъан. Къарангы бауда къутургъан кючюк. Къум тюбюнде къуба ёгюз. Бурну къурчдан, куйругъу кетенден.

259-чу иш. Бу хапарчыкъны айтымларын айырыгъыз.

Самолёт.

Шамил бла Руслан пионерледиле. Ала дерсен сора школну мастерскоюна бардыла. Шамил самолёт этеди, Руслан анга болушады.

Экиси да бир аriu самолёт этдиле. Шамил бла Руслан этген самолётларын классха келтирдиле. Устаз аланы махдады.

Сизни школуғъузда мастерской бармыды? Сиз анда не ишлейсиз? Айтыгъыз.

260-чы иш. Суратха къарагъыз. Къызчыкъ бла джашчыкъгъа ат атагъыз. Не эте тургъанларын айтыгъыз. Сиз колхозгъа къалай болушасыз?

261-чи иш. Окъугъуз, хапарчыкъны джазыгъыз, айтымларын айтыгъыз.

Джут ит.

Ауузунда сюеги бла кёпюрге бир ит киргенди. Бара тургъанлай, сууда кесини кёлекгесин эслегенди. Кесини кёлекгесине башха итди деб кёлюне келгенди, андан сюекни сыйырама деб, суугъа секиргенди. Сууда джукъ да табмагъанды, кесини сюегинден да къуру къалгъанды.

262-чи иш. Суратлагъа къарагъыз. Хар суратха ючюшер айтым къураб джазыгъыз. Аланы бир биригизге окъугъуз.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ.

§ 25. Ат.

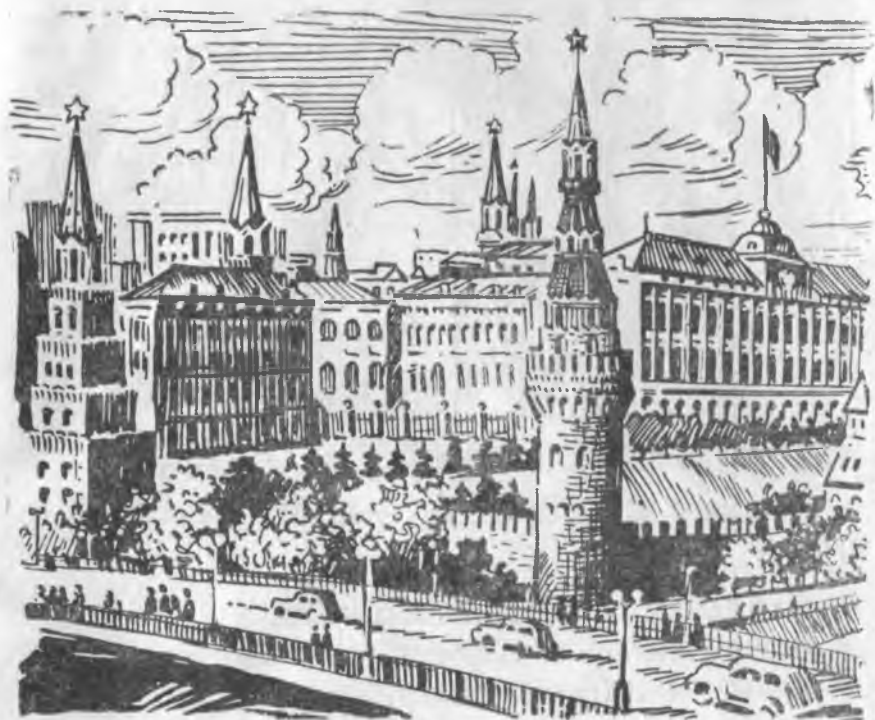
263-чю иш. Джазыгъыз, атланы тюблерин сызыгъыз. Хапарын айтыргъа хазырлангъыз.

Иссаны джигитлиги.

Исса темир джолну къатында джашай эди. Бир кюн Исса школдан келе тургъанлай, бир рельсаны бузулуб тургъанын кёрдю.

Ол заманда поезд станциягъа джууукълашхан эди. Исса пионер галстугун тешиб, ёрге кёлтюрюб булгъаб башлады. Машинист сигналны кёрюб, поездни тохдатды. Адамла барысы да Иссагъа бюсюрёу этдиле. Исса саугъа алды.

Москва.

264-чю иш. Окъугъуз. Атланы башха джазыб алыгъыз, атла къайсы болушлада тургъанларын айтыгъыз.

Москва бизни Ата джуртубузну ара шахарыды. Москва уллу, ариу шахарды. Биз Москваны сюебиз.

Бизни Ата джуртубуз бек уллуду, бек байды. Фашистле бизни Ата джуртубузгъа чабхан эдиле. Ала бизни насыблы джашауубузну сыйырыргъа умут этген эдиле. Совет халкъ фашистлени хорлады.

Биз рахатлыкъны сюебиз.

Бизни къралыбыз байдан бай болуб барады. Джангы заводла, фабрикала, каналла, темир джолла, школла, сабий площадкала кёб ишленедиле. Бизни джашауубуз кюнден-кюннге иги болуб барады.

265-чи иш.

1. Кюн, джылытадыла, кючлю, таякъла джерни.

2. Бла, тохдады, учуу, къаядан, чанала.

3. Чыпчыкъла, джылы, келедиле, джерледен.

4. Ишлегенбиз, чыпчыкълагъа, биз, юйчюкле.

5. Джазны, къууанабыз, биз да келгенине.

Бу сёзледен айтымла къуурагъыз.

Айтымлада атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

266-чы иш. Соруулагъа джууаб этген сёзле къайсы болушлада турадыла?

Сл сёзлени ахырларын джазыгъыз.

Бердим кимге? (къарнаш, атам, анам, эгечим)

Келдим къайдан? (къош..., чегет..., юй...)

Кёрдюм кимни? нени? (джер, тау, къой)

Биз (экскурсия...) хазырланабыз.

Чегетде (терекле...) сындырыгъа, кесерге, болмайды.

(иш...) сюерге керекди.

(тюлкю...) хыйлалыгъын ким да биледи.

Гугурук бла ит.

Къарт киши къарт къатын бла джашагъанды. Ала-ны бир гугуруклары бла итлери болгъанды.

Бир джолда ит гугурукга:

— Кел, гугурук, чегетге барайыкъ,—дегенди.

— Барайыкъ,—дегенди гугурук.

Эки шох да чегетге кетгендиле.

Сау кюнню айлангандыла. Къарангы болуб башлагъанды. Шохла къууушу болгъан бир уллу терекни

табхандыла. Гугурук терекни бутагъына кьоннганды, ит а терекни кьууушуна киргенди. Джукълагъандыла.

Эртденбла гугурук:

— Ку-ка-ре-ку!—деб кычыргъанды.

Тюлкую гугурукну кычыргъанын эшитгенди.

Терекни тюбюне келгенди да:

— Кел меннге кьонакъгъа,—дегенди.

— Барайыкъ, алай а мени биргеме **тенгим** барды. ол терекни кьууушунда кече кьалгъанды,—дегенди гугурук.

Тюлкую терекни кьууушуна мыллыгын атханды, ит а хап!—деб **тюлкуюню** хамхотундан кьабханды.

265-чи иш. Таурухну окъугъуз. Тюблери тартылгъан сёзле кьайсы болушлада тургъанларын айтыгъыз.

Задание: бу таурухха келишген таурух биле эсегиз, айтыгъыз.

Ийнек бла бёрю.

Чегетде ийнекле отлай эдиле. Бир ийнекни гитче бузоучугъу да биргесине эди. Ала джукъ билмей тургъанлай, бир бёрю чыгъыб, алагъа къарады. Ийнекле анга чабар къан алдыла. Бузоучукъ къоркъа билмей эди. Бёрю алагъа чабаргъа базмады да джанлады.

268-чи иш. Атланы тюблерине сызла тарта джазыгъыз. Ийне, ийнек, гёбелекке, чалкы кырдык, чалкычыла, сюрюучюле.

269-чу иш. Бу статьяны окъугъуз, атланы табыгъыз, къайсы болушда болгъанларын билигиз. Саламлашхан сёзледен мында эскерилмеген къайсыланы билесиз?

Саламлашыу.

Тамадала саламлашадыла деб сакъламай, саламлаш, алай къолунгу аладан алгъа узатма, тамада саннга къолун узатхынчы сабыр эт.

Таныш адамынга, устазынга тюбесенг, тохдаб, аны атын да айтыб саламлаш.

Саламлашханынг, кюнню заманына, адамны этген ишине кёре да болады. „Эртден ашхы болсун!“, „Мал кёб болсун“, „Бачха толу болсун!“

Танышынг сени бла сенден алгъа саламлашса, бурулуб алай джууаб эт.

Кетиб тебресенг, „Сау къалыгъыз“ дерге керексе. Кетген саламлашхан заманда, ёрге тур.

Джата туруб атанга, ананга, эгечлеринге, къарнашларынга „Ашхы кечели болугъуз!“—де.

270-чи иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, атаучу болушда тургъан атланы тюблерине бирер сыз, тамамлаучу болушда тургъан сёзлени тюблерине экишер сыз тартыгъыз.

Анам меннге халыдан кыппачыкъ эт деб берди. Къагъыт табмай, мен джюн халыны гаккыгъа чырмадым. Кыппачыкъны элтиб печь башында корзинагъа салдым.

Юч ыйыкъ ётдю. Билмей тургъанлай, печь башындан бир ингичге тауушчукъ чыкъды.

Ол кыппачыкъдан чыгъа эди. Кыппачыкъны тешдим. Гакгыны ичинден гитче сары джюджекчик чыкъды. Бусагъатда ол уллу тауукъ болуб турады.

272-чи иш. Бу сёзлени окъугъуз, точкаланы орунларына керекли соруула бла болушланы атларын сала, джазыгъыз.

... байракъ	... темирчи
... байракъны	... темирчини
... байракъгъа	... темирчиге
... байракъны	... темирчини
... байракъда	... темирчиде
... байракъдан	... темирчиден

Юлгю: *Баш.* не?

272-чи иш. Айтымлада ферма деген атны болуш ахырларын къоша, джазыгъыз.

Колхоз ферма эркинди, кирсизди. Ферма... биз джууукъда ишлегенбиз. Ферма... колхозчула ишлегендиле. Окъуучула бюгюн ферма... маллагъа къарарыкъдыла. Колхозгъа ферма... джау, бышлакъ келди.

273-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Точкаланы орнуна атланы ахырларын джазыгъыз. Къайсы болушда, санда болгъанларын айтыгъыз.

Анамы эгечи.

Анам меннге эгечин... кёб хапарла айта эди. Анамы эгечи Хурзук... джашайды. Джай анам бла мен Хурзук... барлыкъма. Эл... дери биз машина... ми-

ниб барлыкъбыз. Колхозчу... анам. . эгечин бек сюедиле. Ол анда ийнекле... сауады, кесини иш... сюеди, къалгъанла андан юлгю аладыла. Мен ана... эгечине иги окъургъа сёз бердим.

274-чю иш. Бу тубюнде—берилген атланы къоша, айтымла къураб, аланы джазыгъыз.

Совет Армия, Совет Союз, шохлукъ, тенглик, пионерле, комсомолла, уу, иш, тенг, завод, малчы.

§ 26. Сыфат.

275-чи иш. Точкаланы орунларына керекли сыфатла джазыгъыз.

1. Бизни элни артында бир... чегет барды. Джилек джыяргъа баргъан сабийлени ... даурлары чегетни зангырдатады. 2. ... байракъ чайкъалады... юнню башында. 3. ... кюнледе ... кюнле кёб боладыла. 4. ... таулагъа ... къар джауду. Эшик аллыбызда ... суучукъ ашыгъыб барады. 5. Терекле ... кийиниб тебрегендиле. Къанатлыла ... джерледен учуб келдиле. Ала ... джырларын джырлайдыла. 6. Базардан ... къойну сояргъа алыб келдиле.

276-чы иш. Айтымланы окъугъуз. Сыфатланы табыгъыз.

Кавказда таула мийикледиле. Пионерлени сёзлери кючлюдю. Бизни балтабыз джитиди. Мени анам бек тынгысызды. Къызылла акъланы хорладыла. Джулдузлу кечеле къаллай ариудула. Эгечими акъ джаулугъу барды. Джауумлу джерледе битим уллу болады.

277-чи иш. Хапарны окъугъуз. Сыфатланы тублерине сызла тарта джазыгъыз.

Джангы школ.

Бизни элибизде джангы школ ишленгенди. Ол мийик, уллу, ариу школ болганды.

Школну тегерегинде терекле орнатханбыз. Ала уллула болгандыла. Джыл сайын биз школну тегерегинде кѣб тюрлю гокка хансла ёсдюребиз.

Исси кюн болса, биз тереклени тубюнде солуйбуз, ойнайбыз. Терекле кѣб болган джерде хауа кирсиз болады. Джашаган джеригизде кѣб терекле, гокка хансла орнатыгъыз. Тереклени хайыры уллуду.

278-чи иш. Айтымланы джазыгъыз.

Сыфатланы тублерин тартыгъыз, кьаллай соруулагъа джууаб этгенин кѣрююз.

Кишдикчигибиз.

Бизни бир кишдикчигибиз барды. Аны башы тегерекди, туюю джумушакъды, кѣзлери кѣкледиле, тырнакълары джитидиле.

Киштикчик тауушсуз джюрюйдю, тырнаса уа бек ачытады. Неден да бек чий эт бла джылы сютню сюеди.

279-чу иш. Точкаланы орунларына керекли сыфатланы сала, айтымланы джазыгъыз.

Тюлкюню къуйругъу узунду, къоянны къуйругъу уа (къаллайды) Хасанны тобу уллуду, Сапийтны тобу уа (къаллайды?)... . Шекер татлыды, шибижи уа (къаллайды?) Къайын терек мийикди, алма терек а (къаллайды?) Бу иш къыйынды, ол иш а (къаллайды?) Къышхы кюнле сууукъдула, джайгъы кюнле уа (къаллайдыла?)

280-чи иш. Джомакъланы джазыгъыз, сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

1. Тышы джашил, ичи кызыл.
2. Гитче уру этден толу.
3. Ары джаны акъ къая, бери джаны акъ къая, ортасы сары мая.
4. Узун кишини кысха белибауу.

281-чи иш. Адам ашагъан хансладан билгенигизни джазыгъыз. Аланы тюрсюнлерин сыфатларын да джазыгъыз. Сыфатланы тюблерине сызла тартыгъыз.

§ 27. Алмаш.

282-чи иш. Бу таурухну окъугъуз, алмашланы табыб джазыгъыз.

Аслан къарт болгъанында, джаныуарланы туталмай башлагъанды. Ол хыйлалыкъ бла джашаргъа умут этгенди. Барыб бир дорбунну ичине киргенди да ке-

син ауругъанча этгенди. Аны кёребиз деб келген джаныуарланы ашаб тургъанды.

Тюлкю аны хыйлалыгъын билгенди, джаныуарланы ашаб тургъанын да кёргенди. Тюлкю дорбунну аллына баргъанды да: „Аслан, къалайды сени саулугъунг?“ — деб соргъанды.

Аслан: „Аманды,—дегенди.—Сен дорбунну ичине нек кирмейсе?“

Тюлкю: „Ары кирирге джолла кёбдюле, бери чыгъаргъа уа джокъду да, аны ючюн кирмейме“,—дегенди.

283-чю иш. Точкаланы орунларына керекли алмашланы сала, джазыгъыз.

Джай ... колхозда ишлейме. Иште ... атам болушады Ол эртденбла эртде къобарады. ... колхоз сабанлагъа барабыз. ... ючюнчю классда окъуйма. Эгешчигим да ... бла окъуйду. Ол да, мен да иги окъуйбуз. ... классыбыз бюгюн сынау диктант джазды. ... диктантдан беш алдым.

284-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Точкаланы орунларына алмашладан (*мен, сен, ол*) башчы къураб джазыгъыз.

... ючюнчю классда окъуйма.

... тёртюнчю классда окъуйса.

... он классны бошагъанды.

... институтха окъургъа барлыкъды.

Зулий харифлени барын биледи. ... энди кеси окъуйду. Къызыл алма терекден салынады, бишгенди. Бу китабны ... окъуб башлагъанма, энди. ... джай дарман хансла джыяма. ... джай дарман хансла джыямыса?

§ 28. Этим.

285-чи иш. Точкаланы орнуна атлагъа келишген этимлени къошуб, айтымланы джазыгъыз.

Устаз хапар Ишчи фабрикагъа ишге Къойчу колхоз къойланы Къызчыкъ китаб Эшик аллыбызда Самыр (ит) Чыпчыкъ Сабийле чанала бла Пионерле орамны джырлаб

Сурат бла ишлеу.

Суратха къараб, план салыгъыз, план бла хапарчыкъ джазыгъыз.

286-чы иш. Окъугъуз, этимлени табыгъыз, аланы джазыб, тюблерине сызла тартыгъыз.

1962 джыл августну 11-де космонавт Андриан Григорьевич Николаев „Восток-3“ кеме бла космосха

учханды. 95 сагъатны, 4 сутка чакълыны, учууда болгъанды. Ол заманны ичинде Джерни тегерегине 64 керден аслам айланганды. Аны ызындан учуб, аны бла бирге космонавт Павел Романович Попович 71 сагъатха „Восток-4“ кеме бла Джерни тегерегине 48 керден артыкъ айланганды.

Космос кемеле „Восток-3“ бла „Восток-4“ космосда бирге учуб, 71 сагъатны, юч сутка чакълыны, джюрюгендиле.

„Восток-3“ бла „Восток-4“ космос кемеле бирге учууда илму эм техника муратларына толу джетгендиле.

Дунияда биринчи бу алапат ишге адам улу бары сагъайгъанды, сейирсингенди. Урунган халкъ мардасыз къууанганды, уллу бюсюрѳу этгенди.

287-чи иш. Этимлени табыгъыз. Бирлик санда этимлени кѳблук саннга сала, хапарны алай джазыгъыз.

Зоя Космодемьянская.

Ма Зоя казармада. Уллу столну джанында партизан отрядны командири олтурады. Командир Зояны сынаб къарагъанча, бетине къараб турады.

— Къоркъмаймыса?

— Огъай, къоркъмайма.

— Кече кесинг джангыз къалай къоркъмайса?

— Огъай, къоркъмайма.

— Фашистлени къолларына тюшсенг а? Къыйынлыкъ саллыкъдыла.

— Чыдарма.

Аны базымлылыгъы командирни хо, этдиртди. Ол Зояны партизан отрядха алды.

288-чи иш. Этимлени табыгъыз, къайсы санда болгъанларын айтыгъыз.

289-чу иш. Айтымлада этимлени тублерине сызла тарта, джазыгъыз. Заманларын айтыгъыз.

Совет къралны сабийлери къруанчлы, насыблы джашайбыз. Бизни джашауубузну къруанчлы, насыблы Ленин этгенди. Ленинни башчылыгъы бла Коммунист партия Совет власть къруралгъанды. Ленин сабийлени бек суйгенди.

Коммунист партия бизни къралыбызны Ленин кър-юзген джол бла элтеди.

Чегетден кърыйтыу.

290-чы иш. Суратха кърараб, хапарчкъ джарашдыргъыз.

1. Сабийле кър айдан келедиле?
2. Кър аллай бирдиле?
3. Ала чегетге нек баргъан эдиле?
4. Сабийлени къролларында нелери барды?
5. Неге къруанадыла?
6. Чегетде табханларын не этдиле?
7. Сабийлени алларында чабыб баргъан неди?
8. Сизни школугъызда живой уголок бармыды?

Насыблы сабийле.

291-чи иш. Суратха къараб хапар, айтыгъыз.

1. Сабийле къайдадыла?
2. Ала не этедиле?
3. Къалай оюнаны ойнайдыла?
4. Сабийлени кёллери къалайды?
5. Алагъа ким къарайды?
6. Сабийле не затла бла ойнайдыла?
7. Сабийлеге быллай насыблы джашауну ким бергенди?
Тюбюнде суратда уа нени кёресиз?

Чыпчыкъла бизни шохларыбыздыла.

292-чи иш. Суратлагъа къараб хапар джазыгъыз, сабийлеге ат атагъыз.

1. Биринчи суратда джашчыкъ не этеди?
2. Экинчи суратда уа нени кѳресиз?
3. Къызчыкъны къолунда неси барды? Ол не этеди?
4. Тѳртюнчю суратда уа нени кѳресиз?
5. Къызчыкъ бла джашчыкъ терекни джанында нек бугъунгандыла?
6. Чыпчыкъланы бизге хайырлары бармыды?

Этерге иш. Сиз чыпчыкълагъа не этгенсиз?

БАШЛАРЫ.

§ 1. Тауушла бла харифле	6
§ 2. Сёзню бир тизгинден башха тизгинге кёчюрю	9
§ 3. Зынгырдауукъ эм сангырау тунакы тауушла	11
§ 4. Экиленген тунакы тауушла	12
§ 5. Айтым	13
§ 6. Хапарлаучу, кёлтюртюучю эм соруучу айтымла	15
§ 7. Башчы бла хапарчы	18
§ 8. Айтымда сёзлени келишиулери	24
§ 9. Сёзню тамыры	31
§ 10. Сёзню ахыры	37
§ 11. Аффиксле	39
§ 12. Джумушакъ белги	43
§ 13. Къош сёзле	44
§ 14. Ат	50
§ 15. Энчи атла	52
§ 16. Атланы джангызлыкъ эм кёблюк санлары	56
§ 17. Атланы болушлары	61
§ 18. Атланы джалгъаныулары	63
§ 19. Сыфат	69
§ 20. Санау	77
§ 21. Алмаш	81
§ 22. Этим	88
§ 23. Сёзню къурамы, къайтару	95

§ 24. Айтым	59
§ 25. Ат	102
§ 26. Сыфат	108
§ 27. Алмаш	110
§ 28. Этим	112

Асият Исмаиловна Урусова

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК

Грамматика и правописание
для III класса
начальной школы

На карачаевском языке

Редактор *А. И. Кубанов.*

Художественный редактор *М. П. Бертник.*

Технический редактор *Э. Т. Агирбова.*

Корректор *Е. Е. Алакаева.*

Сдано в набор 30-V-1967 г.
Подписано к печати 3-I-1968 г.
Бумага 60x92 1/8. Печ. л. 7,5.
Уч.-изд. л. 4,56. Тираж 4600 экз.
Заказ № 2771. Цена 10 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, ул. Ленина, 38.
Карачаево-Черкесская областная типография,
г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Handwritten text, possibly a signature or name, written vertically on the right side of the page.